

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmləri seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 2, 2022

Бакı – 2022

HÜQUQ

УДК 342.983

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДАННЫХ ИНТЕРПОЛА
В РАССЛЕДОВАНИИ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ О ТОРГОВЛЕ
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ И МАЛОЛЕТНИХ ДЕТЕЙ****К.Н.САЛИМОВ***Бакинский государственный университет*
bsu.kamil.salimov@mail.ru

Проблемы, связанные с преступными посягательствами сексуального характера в отношении малолетних и несовершеннолетних, рассматривались представителями семейного и уголовного права, криминалистики, криминологии, сексологии, психологии и социологии. В данной статье рассматриваются особенности проведения оперативно-розыскных мероприятий в отношении лиц причастных к сексуальным преступлениям, посредством рекомендаций, выработанных Интерполом. В статье изложены рекомендации по розыску похищенных, в том числе посредством таинственного исчезновения несовершеннолетних детей (12 лет и младше), опыт государств по розыску и предварительному расследованию рассматриваемых преступлений.

Ключевые слова: розыск, дети, секс, эксплуатация, оперативно-розыскные мероприятия, расследование.

О неблагоприятном положении с обеспечением прав и законных интересов несовершеннолетних, в том числе, их сексуальной безопасности отмечается в ряде международных документов Конвенций ООН о правах ребенка (1989), Всемирной декларации об обеспечении выживания, защиты и развития детей (1990)[4,10-13;2,с.10-13].

Для пресечения сексуальной эксплуатации несовершеннолетних в целях наживы, Совет Европы принял Рекомендацию № R (91) 11 Комитета министров Совета Европы [4]. Наряду с этим Генеральной Ассамблеей ООН был принят Факультативный протокол к Конвенции о правах ребёнка, касающейся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии [3].

В последствии по предложению Совета Европы 25 октября 2007

года была принята Конвенция Совета Европы о защите детей от сексуальной эксплуатации и сексуального насилия (англ. Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse, CETS № 201, СДСЕ № 201) предусматривающая введение уголовной ответственности за сексуальную эксплуатацию детей.

По состоянию на май 2020 года соглашение ратифицировано 47 странами, в том числе Азербайджанской республикой.

Однако принятие данных документов создало лишь общие предпосылки для обеспечения эффективной защиты прав и законных интересов несовершеннолетних в различных странах мира. Во многих государствах наблюдается рост рассматриваемых преступлений. Одной из причин такого положения связано с тем, в защите детей от сексуальной эксплуатации и сексуального насилия не учитываются все требования, установленные в указанных международно-правовых актах, и.

Изнасилования и сексуальные действия развратного характера в отношении малолетних и несовершеннолетних лиц, имеют место в судебно-следственной практике Азербайджанской республики. Достаточно отметить, что по одному из уголовных дел в течение 1,5 лет преступник изнасиловал и совершал развратные действия в отношении 16 малолетних и несовершеннолетних девочек, возраст которых составил от 8 до 14 лет. На счету другого преступника числилось 18 эпизодов изнасилования малолетних и несовершеннолетних девочек. В ходе исследовательской работы изучением статистической отчетности судов Азербайджанской Республики было установлено, что среди общего количества рассмотренных уголовных дел об изнасилованиях, в 18,5 % жертвами преступления являлись лица, не достигшие совершеннолетия [11, с.57-58].

По данным В.А.Брусенцевой, М.М.Миловановой в Российской Федерации отмечается также постепенный рост количества ненасильственных половых преступлений, совершаемых в отношении несовершеннолетних. При этом такого рода преступления имеют высокий уровень латентности [1].

Согласно данным следственного комитета РФ за последние пять лет в России на 20% увеличилось количество преступлений сексуального характера в отношении несовершеннолетних. По данным ведомства, только в 2020 году возбуждено 22 004 уголовных дела о педофилии. В 2020 году было совершено 15 тыс. 822 преступления против половой неприкосновенности и половой свободы несовершеннолетних, что на 7,2% больше, чем в 2019 году; на 79% больше, чем в 2012 году.

Согласно данным следственного комитета РФ из 15 тыс. 822 пре-

ступлений 47% (7 тыс. 439) преступлений совершенных в 2020 году в отношении лиц, не достигших 14-летнего возраста, - 21,5% (3 тыс. 30) преступлений были совершены членом семьи, из которых 31% - непосредственно являлся родителем (937 преступлений) [2].

В среднем ежегодно в Соединенных Штатах регистрируется 463 634 фактов изнасилований и сексуальных посягательств, где возраст жертв составил (12 лет и старше) [9].

Статистика США свидетельствует, что 15% из общего количества зарегистрированных изнасилований возраст жертв составил от- 12 до 17 лет. В тоже время возрастной предел от 12 до 34 лет — обладает самым высоким риском стать потенциальной жертвой изнасилований и сексуальных посягательств [23].

Сложившаяся ситуация большей частью обусловлена тем, что рассматриваемая группа преступлений затрагивает интересы семьи, интимной жизни человека. Родители детей, потерпевших от сексуальных посягательств, не обращаются с заявлениями в правоохранительные органы, так как боятся на основании запроса автора позорящей огласки. Кроме того, значительную часть потерпевших от данных преступлений составляют дети, находящиеся в зависимости от преступников (педагогов, родственников и т.д.). Следует учитывать и незащищенность малолетних потерпевших по рассматриваемой категории преступлений. Причины, порождающие рассматриваемые преступления могут быть самыми разнообразными [1].

Проведенными исследованиями установлено, что основной категорией, подверженной риску стать жертвой изнасилования, являются - несовершеннолетние девочки; лица женского пола - в возрасте 18-25 лет, отличающиеся неосторожным и неосмотрительным поведением, но характеризующиеся, в целом, положительно, а также лица - с отрицательным поведением [7]. Возможность виктимизации от изнасилования существенно возрастает в результате наличия определенных виктимогенных качеств, а также, в связи конкретными внешними условиями. Поведение женщины в виктимологической ситуации может быть как аморальным (провоцирующим), так и нейтральным. Ролевая и ситуативная виктимность, повышает уязвимость женщин, являющихся жертвами торговли людьми или оказавшихся в условиях вооруженного конфликта. [7]. Наиболее значимыми виктимогенными факторами являются: дефекты семейного и школьного воспитания; негативное влияние средств массовой информации; территориальная и архитектурная виктимогенность; неэффективность профилактической работы правоохранительных органов; отсутствие виктимологической профилактики и, как следствие, неподготовленность потенциальных

жертв к опасной ситуации.

Сексуальное насилие слишком часто используется во время войн, как оружие против гражданских лиц, особенно женщин. Сексуальное насилие в ситуации вооруженного конфликта является грубым нарушением норм международного гуманитарного права и прав человека. Согласно определению Международного уголовного трибунала по Руанде (МУТР) по делу Акайесу, сексуальное насилие — это «любой акт сексуального характера, который совершается над человеком в обстоятельствах принуждения» [31].

Судебно-следственная практика по рассматриваемой категории дел свидетельствует, что большинство детей и подростков-жертв знают преступника. Согласно данным следственного комитета РФ из 15 тыс. 822 преступлений 47% (7 тыс. 439) преступлений совершенных в 2020 году в отношении лиц, не достигших 14-летнего возраста, 21,5% (3 тыс. 30) преступлений были совершены членом семьи, из которых 31% - непосредственно родителем (937 преступлений) [2].

Почти аналогичное положение наблюдается и в США. ФБР США установлена, что из всего количества заявлений поступивших в правоохранительные органы, - 93% несовершеннолетних жертв - знали преступника; 59% -были знакомы (например, сосед или специалист по уходу за детьми); 34%-были членами семьи и только лишь 7% -были незнакомы с жертвой [11].

Таким образом, в силу замкнутости пространства и специфики жертвы преступления, подавляющее большинство случаев сексуального насилия носят латентный характер и остаются за «закрытыми дверями».

Согласно данным Министерства юстиции США, лица в возрасте 65 лет - на 92%-реже, чем в возраст от 12 до 24 лет, - становятся жертвами изнасилования или сексуального насилия; и на 83% реже, чем в возрасте от 25 до 49 лет. При этом каждая шестая американка в течение своей жизни была жертвой попытки или завершенного факта изнасилования (14,8% завершенных, 2,8% покушений). В среднем в год 17,7 миллиона американских женщин стали жертвами попыток или завершенных изнасилований [28].

В США из общего количества жертв 90% составляли - женщины, где 82% являлись несовершеннолетними [28]. Согласно проведенным исследованиям женщины в возрасте 16-19 лет, в 4 раза чаще, становятся жертвами изнасилования, попытки изнасилования или сексуального насилия [14]. Лица женского пола, в возрасте 18-24 лет, которые учатся в колледжах, в 3 раза чаще, чем женщины в целом, подвергаются сексуальному насилию [26].

Следует отметить, что изнасилования несовершеннолетних, носящие достаточно распространенный характер, влекут неизгладимые психологические последствия, которые сказываются на всей последующей, в том числе сексуальной и семейной жизни девушек. Согласно одного из Отчетов о мировом развитии, подготовленного Всемирным Банком, у «женщин в возрасте от 15 до 44 лет изнасилование и насилие в семье сокращают жизнь больше, чем тяжелые раковые заболевания, войны или дорожно-транспортные происшествия» [10, с.133]. Размер ущерба, причиняемого здоровью жертвам изнасилований (так называемая «цена» изнасилований), по оценкам зарубежных (английских) криминологов, - составляет в среднем 73 487 фунтов стерлингов [22, с.44]. Это свидетельствует о важности профилактики данных преступлений в целях обеспечения безопасности общества; охраны здоровья женщин, особенно несовершеннолетних, от физического и психического благополучия которых зависит будущее нации. Согласно данным полиции США в полицию сообщается только 310 из каждых 1000 сексуальных посягательств. Это означает, что более 2 из 3 преступлений остаются незарегистрированными [20].

Наибольшую распространенность рассматриваемые преступления имеют место в период вооруженных конфликтов. Объектами же сексуального насилия в состоянии конфликта наряду с женщинами, как правило, являются малолетние и несовершеннолетние, в том числе - мужчины. В Декларации «Большой восьмерки» зафиксировано, что в состоянии конфликтов, как правило, не устанавливаются и не привлекаются к судебной ответственности виновные лица. Отмечено об отсутствии международного сотрудничества государств в этом направлении, международных механизмов сдерживания преступлений сексуального характера. Далее, в Декларации признано необходимым пресечение предоставления виновным политического убежища и разработки всеобъемлющего «Международного протокола о расследовании и документировании сексуального насилия в условиях конфликта».

С учетом особой опасности рассматриваемых преступлений и наступления тяжких последствий, Декларацией рекомендовано квалифицировать сексуальное насилие в период конфликтов, как военное преступление, в соответствии с требованием Женевской конвенции 1949 г. и Дополнительных протоколов к ним 1977 года. С этой целью явилось бы целесообразным, указание в военных доктринах государств, - на запрет в сексуальном насилии в случае конфликта; создание международной группы экспертов для проведения судебно-медицинских и иных видов экспертиз; сбора доказательств обвинения [29].

В соответствии с исследованием Международного Комитета

Красного Креста «Обычное международное гуманитарное право» данный запрет относит как к международным, так и к не международным вооруженным конфликтам; он защищает женщин, девочек, мальчиков и мужчин от подобного рода посягательств [19].

Существенную роль в выявлении и расследовании сексуальных преступлений в отношении несовершеннолетних и малолетних детей принадлежит Интерполу [16].

В частности, Интерпол оказывает содействие специализированным подразделениям правоохранительных органов работать за пределами границ в борьбе с сексуальной эксплуатацией детей. Основная деятельность Интерпола, в этом направлении, направлена в оказании помощи полиции в выявлении жертв сексуальной эксплуатации детей путем анализа фотографий и видео, найденных в Интернете, - или на изъятых носителях технических устройств. База данных изображений Интерпола доступна для специализированных экспертов и поддерживает традиционные полицейские расследования. Интерпол также предоставляет экспертам возможность повысить свои навыки и взаимодействие, что способствует более эффективному расследованию.

Идентификация молодых жертв, изображенных в материалах о сексуальном насилии, является главным приоритетом для правоохранительных органов, поскольку это также может помочь найти преступников. Предотвращение доступа к детским материалам в Интернете дополняет следственную работу и предотвращает повторную виктимизацию детей, подвергшихся насилию. С этой целью Интерпол тесно сотрудничает с поставщиками интернет-услуг, чтобы заблокировать доступ к выявленным онлайн-материалам о жестоком обращении с детьми [16].

Хотя во многих странах есть подразделения по защите детей и специальные подразделения по делам жертв рассматриваемых преступлений, лишь немногие из них имеют специализированный персонал, способный расследовать случаи сексуального насилия над детьми в Интернете или проводить идентификацию жертв. Специалисты Интерпола могут консультировать страны по вопросам создания подразделений по выявлению жертв и оказывать индивидуальную поддержку национальным органам власти. С целью повышения технической оснащенности Интерпола в выявлении рассматриваемых преступлений, на 89-й сессии Генеральной Ассамблеи Интерпола состоявшейся в 2021 году, была принята специальная резолюция о защите детей от сексуальной эксплуатации в Интернете [16]. В настоящее время Интерполом разработаны и действуют единые технические решения для содействия расследованию случаев сексуального насилия над детьми в Интернете.

Данная база данных направлена на выявления жертвы преступлений, и лиц, непосредственно причастных в сексуальном насилии. Наряду с этим, программа технических решений направлена на выявление и разрушение преступных сетей, занимающихся, производством и распространением оскорбительного контента [16]. Нередко преступники с целью удовлетворения сексуальных потребностей с малолетними детьми, выезжают по заранее обусловленной договоренности с организаторами секс услуг за рубеж.

Сексуальная эксплуатация детей для удовлетворения туристов широко распространена в развивающихся странах. В качестве «туристов» чаще выступают состоятельные граждане Европы, Северной Америки, Российской Федерации, Японии, Австралии и Новой Зеландии. При этом из Западной Европы с такими целями чаще путешествуют в Восточную Европу. В тоже время из США указанные лица едут в Мексику. Согласно данным Генеральной Ассамблеи ООН по вопросу о торговле детьми, детской проституции и детской порнографии в 2012 году ежегодно сексуальной эксплуатации подвергались около двух миллионов детей.

По экспертным оценкам, в Таиланде до 10 % лиц, оказывающих сексуальные услуги, являются несовершеннолетними. В Индии по оценкам федеральных властей в проституцию может быть вовлечено 1,2 миллиона детей. В Бразилии эксплуатируется от 0,3 до 2 миллионов детей [6].

Тем самым указанные туристы-педофилы остаются вне поля зрения местных правоохранительных органов. Как правило, их сексуальные контакты с детьми сопровождаются жестоким, физическим насилием. Получая такую информацию по каналам единого технического решения, Интерпол может выпустить «зеленое уведомление» для предупреждения о преступной деятельности лица, если это лицо считается угрозой для детей. Наряду с этим в случае обращения правоохранительных органов государств, Интерполом может быть выпущено «синее уведомление» для сбора информации о подозреваемом лице, его местонахождении или действиях, связанных с сексуальными преступлениями в отношении малолетних и несовершеннолетними жертвами преступления. На практике имеют место случаи, когда малолетние и несовершеннолетние дети, с целью сексуальной эксплуатации, похищаются, с последующей продажей в специальные притоны [16]. Порою, жертва преступления просто без вести пропадает. Близкие без вести пропавших детей не обладают никакой информацией о месте нахождения детей, несмотря на то, что правоохранительные органы предпринимают меры розыскного характера по их установлению. По

запросу правоохранительных органов о месте проживания ребенка Интерпол может выпустить «Желтое уведомление», чтобы помочь найти пропавших без вести детей. Эти уведомления распространяются по всему миру и заносятся в единую базу данных Интерпола «о пропавших и похищенных детях»[16]. Идентификация молодых жертв, избитых в материалах о сексуальном насилии, является главным приоритетом для правоохранительных органов, поскольку это также может помочь найти преступников. Решающее значение в этом направлении работы имеет Международная база данных изображений сексуальной эксплуатации детей Интерпола, в которой используется сложное программное обеспечение для сравнения изображений, чтобы установить связь между жертвами и местом совершения преступления. Очень часто в Интернете размещается фото, либо, видеоролики, демонстрирующие сексуальное насилие над детьми [11]. Эти данные имеют существенное значение для проведения оперативно-розыскных мероприятий с целью раскрытия рассматриваемых преступлений. В процессе розыскной деятельности первичная задача, которая стоит перед оперативными службами,- это установить данные, указывающие о месте совершения преступления.

Информация о месте совершения преступления могут получены:

- в ходе расследования преступления, связанных с сексуальной эксплуатацией детей;

- преактивного (возврат к прошлому) мониторинга онлайн-площадок;

- судебно-технических экспертиз; изъятых мобильных телефонов; ноутбук; цифровых носителей и т.д.

Так как на практике основные доказательства, связанные с установлением доказательств по делу, устанавливаются путем проведения данного вида экспертизы, то необходимо знать следующее. Экспертиза мобильных устройств, проводится с целью получения хранящихся в носителях информации: о встречах из календаря; текстовые и мультимедийные сообщения; входящие, исходящие и пропущенные звонки; фотографии; аудио- и видеозаписи; электронные документы; информация о местоположении и многие другие сведения, способные оказаться решающими в расследовании инцидентов различной степени тяжести.

Следователи планируют и управляют извлечением, сохранением, экспертизой, анализом и отчетностью цифровых доказательств по рассматриваемым деяниям. Руководитель следственной группы отвечает за то, чтобы все мероприятия на месте происшествия осуществлялись в правильном порядке и в нужное время. В его обязанности также может

входить выявление доказательств, подготовка следственного отчета и доведение ключевых выводов до высшего руководства [9]. Специалисты, обеспечивающие хранение доказательств, отвечают за сохранность собранных на всех этапах цифровых улик.

Они принимают данные, обнаруженные техническими специалистами, обеспечивают их должное описание и осуществляют их безопасное хранение в одном месте.

Эксперты-криминалисты воспроизводят цифровые данные, полученные или восстановленные из изъятого оборудования. Эти специалисты делают информацию доступной для анализа, они также могут извлекать труднодоступные данные с использованием сложного специализированного оборудования и совершать другие действия, недоступные для технических специалистов. При проведении расследований желательно избегать совмещения обязанностей экспертов-криминалистов и следователей [9]. Как только изображения найдены, за дело берутся специалисты по идентификации жертвы.

Когда сексуальные действия в отношении несовершеннолетних записываются или фотографируются, то в последующем эти факты могут быть использоваться как документальные данные для привлечения виновных лиц к уголовной ответственности.

Преступники-педофилы часто используют сексуальные изображения с несовершеннолетними для будущего сексуального удовлетворения или для обмена ими с другими педофилами. Оперативно-розыскным работникам следует иметь в виду, что фотографии и видео сексуального насилия над детьми, найденные в Интернете, не являются виртуальными, они являются свидетельством реального преступления с участием реальных детей.

Изучая цифровой, звуковой, контент фотографий и фильмов, оперативно-розыскные сотрудники могут найти подсказки, позволяющие идентифицировать местонахождение или жертву преступления. Улики могут поступать из многих мест и во многих формах. Специалисты по идентификации жертв должны собрать их воедино, используя ряд специализированных инструментов [11].

В силу особой физической, психологической и физиологической характеристики жертвы преступления, оперативно-розыскная деятельность требует слаженную работу специалистов из самых разных областей.

Международная база данных о сексуальной эксплуатации детей помогает специалистам по идентификации жертв во всем мире анализировать и сравнивать изображения сексуального насилия над детьми. Международная база данных изображений и видеоматериалов о сексу-

альной эксплуатации детей представляет собой аналитический и следственный инструмент, который позволяет специализированным следователям обмениваться данными о случаях сексуального насилия над детьми.

Используя программное обеспечение для сравнения изображений и видео, следователи могут мгновенно установить связь между жертвами, насильниками и местами. База данных позволяет избежать дублирования усилий и экономит драгоценное время, сообщая следователям, была ли серия изображений уже обнаружена, или идентифицирована в другой стране, или имеет ли она сходные характеристики с другими изображениями [11]. Чтобы быть включенными в базовый список изображения и видео со сценами жестокого обращения с детьми, должны быть проанализированы и признаны специализированной группой следователей или экспертов. Кроме того, эти материалы должны соответствовать определенным критериям, в частности предполагается, что возраст детей должен составлять 13 лет и младше. Строгие критерии гарантируют, что базовый список относится только к изображениям и видео, которые считаются незаконными в любой стране [15]. Это также позволяет специализированным подразделениям по борьбе с сексуальной эксплуатацией детей, более чем 64 странам, обмениваться информацией и данными со своими коллегами по всему миру. Анализируя цифровое, визуальное и звуковое содержание фотографий и видео, специалисты по идентификации жертв могут найти улики, выявить любые совпадения в делах и объединить свои усилия для обнаружения жертв сексуального насилия. В настоящее время база данных Интерпола о сексуальной эксплуатации детей содержит более 2,7 миллиона изображений и видео и помогла идентифицировать 23 564 жертв по всему миру [13]. Сексуальное насилие над детьми, может осуществляться как в отношении маленьких детей, так и в отношении младенцев.

Исследование, проведенное Интерполом, выявило ряд тревожных тенденций, которые можно свести к следующему:

- чем моложе жертва, тем серьезнее сексуальное насилие;
- 84% изображений содержали откровенно сексуальные действия, включая младенцев и детей ясельного возраста;
- более 60% неопознанных жертв были в препубертатном возрасте (период — возмужалости, половой зрелости);
- 65% неопознанных жертв составляли девушки;
- на изображениях с жестоким насилием были изображены мальчики;
- 92% видимых правонарушителей были мужчинами.

Предотвращение доступа пользователей к веб-сайтам, на которых размещены материалы о сексуальном насилии над детьми, является важной частью борьбы с этим преступлением. Блокировка доступа к веб-сайтам, позволяет недопущение повторной виктимизации детей, подвергшихся насилию; и оказывает воспитательное воздействие на пользователей, которые могут совершить серьезное преступление, просматривая или загружая незаконные материалы. Чтобы заблокировать доступ к интернет-доменам, которые распространяют материалы о сексуальном насилии над детьми, полиция может предоставить интернет - провайдерам список доменов или веб-адресов, которые нужно заблокировать в своих сетях. Когда пользователи пытаются просмотреть страницу, они могут быть перенаправлены на «стоп - страницу», содержащую информацию о причине перенаправления, ссылки на законодательство, куда пожаловаться и т. д.[15].

Интерпол предлагает использовать соответствующую терминологию, чтобы избежать упрощенческого понимания сексуального насилия и эксплуатацию детей. Для единообразного применения выработанных рекомендаций, по предложению международных экспертов органам полиции рекомендовано использовать соответствующую терминологию, описывающую сексуальное насилие над детьми или сексуальную эксплуатацию. Люксембургские руководящие принципы были созданы в качестве эталона для такой терминологии. Оперативным работникам органов полиции и ее партнерам необходимо «говорить на одном языке», особенно в контексте идентификации жертв, чтобы добиться максимальной эффективности сотрудничества между ведомствами и странами по выявлению преступников. Следует избегать таких выражений, как «детское порно». Почему? Потому что дети, чье сексуальное насилие было сфотографировано или снято на видео, заслуживают защиты и уважения. Серьезность их злоупотреблений не должна уменьшаться такими словами, как «порно». Порнография — это термин, используемый для обозначения взрослых, совершающих половые акты по обоюдному согласию, распространяемые (в основном) на законных основаниях среди широкой публики для получения сексуального удовольствия [18]. Когда задействованы дети, это не порно. Это тяжкое уголовное преступление. Такие термины как «детское порно» употребляемые преступниками не должны использоваться правоохранными и судебными органами, общественностью или средствами массовой информации.

Люксембургское руководство по терминологии для защиты детей от сексуальной эксплуатации и сексуального насилия, предлагает четкие указания о том, как ориентироваться в сложном лексиконе терми-

нов, обычно используемых при рассмотрении вопросов эксплуатации и сексуального насилия в отношении детей.

Прежде всего, следует избегать употребления следующих терминов, говоря о сексуальном насилии над детьми:

-«детская порнография» - сексуальное насилие над детьми;

-«детский секс-туризм»- сексуальная эксплуатация детей в контексте путешествий и туризма;

-«детский секс-турист» - путешествующие виновные в сексуальных преступлениях против детей;

-«детская проституция» - эксплуатация детей в целях проституции;

-«детская проститутка», «детский секс-работник» - жертва сексуальной эксплуатации;

-«клиент» [18].

С учетом тенденций роста рассматриваемых преступлений Интерполом подготовлены специальные Рекомендации для родителей, соблюдение которых предотвратит сексуальное насилие в отношении ребенка. Согласно Рекомендации лучший способ защитить своих детей — вести открытый и честный диалог об использовании социальных сетей, приложений, игр и Интернета. Необходимо поощрять безопасные привычки и повышать осведомленность ребенка о киберугрозах, как можно скорее, в идеале, как только они появятся в сети. Необходимо разъяснять ребенку, что там есть «хороший» и «плохой» контент; следует поговорить с ребенком о разнице между ними[16].

Родители должны проявлять постоянный интерес к деятельности ребенка в Интернете. Хотя современные инструменты фильтрации и отчетности могут быть полезными (и успокаивающими для родителей), они не решают всех онлайн-проблем. Дети и подростки должны чувствовать, что могут прийти к родителям, если почувствуют угрозу или дискомфорт при использовании интернетом [16]. Если они обращаются к родителям с проблемой, надо сказать им, что они поступили правильно. Родителям следует незамедлительно обратиться за поддержкой в правоохранительные органы, педагогам или группам специалистов. Эксперты Интерпола рекомендуют родителям избегать чрезмерного воздействия на своих детей в Интернете. Следует учесть, что преступники, совершающие преступления на сексуальной почве, только собирают откровенные изображения и обмениваются ими. На практике полиция часто находит фотографии детей в повседневных ситуациях, например, на пляже или в ванне. Эксперты Интерпола советуют держать под контролем интернет - устройства, имеющиеся информацию и пароли. Согласно, рекомендациям экспертов, также сле-

дует регулярно проверять настройки конфиденциальности, чтобы убедиться, что они остаются высокими. Следует разъяснить ребенку, не сообщать незнакомым свое полное имя, дату рождения, номер телефона, адрес или школу [16]. Ребенок должен знать, что виртуальный мир может сильно отличаться от реального мира. Необходимо объяснить ребенку, что никогда не надо договариваться о встрече с «виртуальным» другом в реальной жизни, предварительно не обсудив это с взрослым. Если ребенок соглашается встретиться с «онлайн» другом «офлайн», то необходимо ему пояснить о принятии мер предосторожности. Ребенок должен сообщить родителям, взрослым, куда он идет. В противном случае следует посоветовать ребенку, чтобы на встречу, он кого-либо с собою взял. Эксперты Интерпола рекомендуют не делиться ребенку сообщениями и изображениями с незнакомыми онлайн друзьями [16]. Надо разъяснить ребенку, что если его не устраивает онлайн-взаимодействие, то он не должен отвечать на письма онлайн-друга. Надо знать, что невозможно полностью стереть то, чем он поделился в Интернете. Как только оно опубликовано, контроль над публикацией теряется [16]. Изложенное свидетельствует, что Интерполом проводится большая работа по организации взаимодействия между правоохранительными органами в борьбе с сексуальным насилием.

Специальные программы борьбы с сексуальным насилием в отношении несовершеннолетних действуют во многих странах. Наиболее же показательным в этом направлении является опыт США по борьбе с рассматриваемыми видами преступлений. Например ФБР США рассмотрим этот вопрос более подробно [14].

Миссия программы ФБР по насильственным преступлениям против детей состоит в том, чтобы:

- обеспечить быструю, упреждающую и всестороннюю способность противостоять всем угрозам жестокого обращения и эксплуатации в отношении детей, когда эти преступления подпадают под компетенцию ФБР;

- выявить, найти и вернуть детей-жертв;

- укрепить отношения между ФБР и федеральными, государственными, местными, племенными и международными правоохранительными партнерами для выявления, определения приоритетов; расследования и сдерживания лиц и преступных сетей, эксплуатирующих детей.

В юрисдикцию ФБР непосредственно отнесены уголовные дела, связанные с:

- похищением детей;

- производством материалов о сексуальном насилии над детьми (CSAM);

- секс - вымогательством;
- внутренними поездками для участия в сексуальных действиях с детьми; организациями международных поездок для участия в сексуальных действиях с детьми;
- сексуальной эксплуатацией детей: онлайн - сети; занятие деятельностью, связанным с незаконным производством; торговлей и распространением онлайн продукции связанной с сексуальным насилием детей;
- незаконным оборотом CSAM: распространением или хранением материалов о сексуальном насилии над детьми;
- международным похищением родителей: незаконным удержанием ребенка за пределами Соединенных Штатов с намерением воспрепятствовать законному осуществлению родительских прав;
- другими преступлениями против детей, подпадающих под юрисдикцию ФБР, расследуемыми в соответствии с имеющимися ресурсами [14].

В 1932 году Конгресс предоставил ФБР юрисдикцию в соответствии с «Законом Линдберга» для немедленного расследования любого сообщения о загадочном исчезновении или похищении ребенка «несовершеннолетнего возраста» — 12 лет и младше. Согласно указанному Закону, если месторасположение ребенка неизвестно в течении 24 часов, то ФБР приступает к расследованию. Все сообщения об обстоятельствах, свидетельствующих о возможном похищении несовершеннолетнего, подлежат немедленному предварительному расследованию для оценки доказательств, обстоятельств и информации [13]. Похищения детей, совершаемых неизвестными лицами сложны, и требуют проведения незамедлительных действий, как разведывательно-розыскных, так и следственных действий. Практика ФБР по расследованию указанной категории уголовных дел свидетельствует, что похищения несовершеннолетних детей, часто связаны с последующей их преступной сексуальной эксплуатацией, с единственной целью - получения экономической выгоды (торговли несовершеннолетними). Торговля людьми (несовершеннолетними) – это современная форма рабства. Она часто носит транснациональный характер, и его жертвами являются представители обоих полов и всех возрастов. Торговля людьми является одним из приоритетов ЕС в борьбе с организованной преступностью в период 2022–2025 г.г. [19]. Торговля людьми, в частности, с несовершеннолетними и малолетними, может принимать различные формы, и включают в себя:

- сексуальную эксплуатацию, включая проституцию;
- принудительный труд или услуги;

- рабство, подневольное состояние и связанные с ними действия;
- удаление жизненно важных органов [19].

Торговля людьми также может принимать форму эксплуатации в целях принуждения к преступным действиям, например: карманные кражи, кражи в магазинах и незаконный оборот наркотиков. В последнее десятилетие правоохранительные органы ЕС стали свидетелями значительного роста торговли людьми внутри ЕС. В 2014 году, например, большинство жертв торговли людьми (71 %), зарегистрированных в базе данных Европола, были гражданами ЕС [20].

С момента получения сообщения о похищении, ФБР США разрабатывает план неотложных действий для поиска жертвы преступления. Оперативные группы быстрого развертывания ФБР по похищению детей (CARD) развертываются вскоре после того, как о похищении сообщается в местные отделения ФБР, штаб-квартиру ФБР или Национальный центр пропавших без вести и эксплуатируемых детей.

Наряду с этим, в структуре ФБР действуют целевые группы по вопросам эксплуатации детей и торговли людьми (СЕНТТФ). В их компетенцию входит расследование преступлений, связанных с сексуальной эксплуатации детей. Как правило, по данным категориям уголовных дел проводятся конспиративные оперативно-розыскные мероприятия [12]. СЕНТТФ ФБР объединяет ресурсы федеральных, государственных, местных правоохранительных органов.

В составе СЕНТТФ ФБР действуют 56 отделений, которые непосредственно проводят оперативно-разведывательные меры и расследования, разработанные в рамках программы «Преступления против детей». В случае необходимости, все 56 отделений СЕНТТФ, координируют свою работу, взаимодействуя с соответствующими иностранными правоохранительными партнерами. Некоторые из этих расследований также проводятся в координации с Целевыми группами по интернет - преступлениям против детей, которые финансируются Министерством юстиции США. Кроме того, ФБР поддерживает обучение федеральных, государственных, местных и иностранных правоохранительных органов, участвующих в этих расследованиях [13].

ФБР совместно с национальными и международными правоохранительными органами расследует уголовные дела в отношении граждан США, которые выезжают за границу для участия в незаконных сексуальных действиях с детьми в возрасте до 18 лет. Эти преступления усугубляются относительной легкостью международных поездок и использованием Интернета в качестве платформы для обмена информацией о том, как и, где, найти детей-жертв, в других странах [12]. В юрисдикцию ФБР также отнесены дела, которые связаны с незакон-

ным удерживаем ребенка, со стороны одним из родителей или опекуна, как на территории США, так и за ее пределами. В случае похищения ребенка заявитель должен обратиться в советующее отделение ФБР. С таким заявлением может обратиться как гражданин США, так и иностранец.

Обращение адресуется к члену Целевой группы по борьбе с эксплуатацией детей и торговлей людьми в местном отделении ФБР [14]. Когда ребенок похищен родителем или опекуном и вывезен за пределы Соединенных Штатов, может быть возбуждено одно уголовное и одно гражданское дело:

- ордер на уголовный арест может быть выдан на имя родителя или опекуна, который вывозит несовершеннолетнего в возрасте до 16 лет за пределы Соединенных Штатов без разрешения другого родителя или опекуна;

- в странах, подписавших Конвенцию о гражданско-правовых аспектах международного похищения детей (Гаага, 25 октября 1980 года), действует гражданский процесс, облегчающий возвращение похищенных детей в возрасте до 16 лет в их страны;

- уголовный процесс США допускает арест похитившего родителя или опекуна, но конкретно не предписывает возвращение ребенка, хотя ребенок обычно возвращается при задержании родителя.

С другой стороны, гражданский процесс США способствует возвращению ребенка, но не преследует цели ареста или возвращения похитителя. В результате уголовный процесс не будет возбуждаться, если обстоятельства указывают на то, что он поставит под угрозу активный гражданский процесс по Гагской конвенции [14].

Исходя из этих соображений, ФБР возбуждая уголовные дела по международным похищениям детей со стороны одного из родителей, в каждом конкретном случае, принимает во внимание факторы и рекомендации соответствующих государственных и федеральных правоохранительных органов: прокуратуры штата и (или) федерального уровня, Государственного департамента, Министерства юстиции и разыскивающего родителя. У ФБР нет юрисдикции для проведения расследований за пределами Соединенных Штатов, кроме как в открытом море и других местах, специально предоставленных Конгрессом. ФБР работает в рамках существующих партнерских отношений с международными органами через Государственный департамент США, программу атташе по правовым вопросам и Интерпол [14].

По делам, когда похититель с целью уклонения от судебной ответственности скрывается в другом штате или за пределами США, то ФБР приступает к расследованию при наличии следующих оснований:

-должны быть веские доказательства, дающие основания считать, что похитивший родитель сбежал из штата или за границу, чтобы избежать судебного преследования или заключения под стражу;

-власти штата должны выдать ордер на арест похитителя по обвинению его (ее) в совершении тяжкого преступления, в соответствии с законами штата, из которого скрывается беглец;

-власти штата должны согласиться на экстрадицию и судебное преследование этого беглеца из любой точки Соединенных Штатов, если субъект будет задержан ФБР;

-местный прокурор или полицейское управление должны сделать письменный запрос о помощи ФБР;

-прокурор США должен санкционировать подачу жалобы, а федеральный процесс ареста должен быть завершен до начала расследования [14].

В этих случаях, специально действующая Группа быстрого развертывания по похищению детей (CARD) незамедлительно приступает к расследованию с момента получения сообщения. Состав Группы CARD укомплектовывается из опытных сотрудников, с подтвержденным опытом расследования преступлений против детей, особенно случаев похищения ребенка кем-то, кроме члена семьи. Членам группы оказывают на местах следственную, техническую и ресурсную помощь государственные и местные правоохранительные органы. Группа CARD тесно сотрудничают с представителями отдела поведенческого анализа ФБР, координаторами Национального центра анализа насильственных преступлений и членами целевой группы по эксплуатации детей [14].

Команды CARD создают командный пункт на месте совершения преступления для координации следственных действий и разведывательных операций. CARD оснащено техническими возможностями: по применению картографических инструментов; для выявления и определения местонахождения зарегистрированных сексуальных преступников; национального и международного оповещения; планом следственных действий по расследованию похищенных детей.

В 2004 году ФБР запустило Программу, которая предусматривает совместную работу ФБР и Национального центра, пропавших без вести и эксплуатируемых детей (NCMEC). В рамках этой программы проводятся оперативно-разведывательные мероприятия в отношении лиц, подозреваемых в сексуальной эксплуатации детей, как на местном, так и международном уровне [14].

Партнерство с Национальным центром пропавших без вести и эксплуатируемых детей (NCMEC) осуществляется следующим обра-

зом. Персонал ФБР, прикомандированный к NCMEC, просматривает информацию, которая предоставляется посредством Cyber Tipline NCMEC. Горячая линия получает сообщения о случаях сексуальной эксплуатации детей через онлайн-форму. NCMEC также поддерживает круглосуточную горячую линию по телефону 1-800-THE-LOST и на сайт emissingkids.org.

Сотрудники ФБР, прикомандированные к NCMEC, работают над выявлением лиц, подозреваемых в любом из следующих действий: хранении, изготовлении и (или) распространении материалов о сексуальном насилии над детьми; вовлечении детей в сексуальные отношения в Интернете; детский сексуальный туризм; и (или) иная сексуальная эксплуатация детей.

Офицеры оперативно-разведывательных органов, собирают информацию и передают ее в соответствующий местный офис ФБР для проведения расследования, как только, потенциальный подозреваемый установлен [14].

VCACITF – Международная целевая группа, по насильственным преступлениям против детей, это избранная группа международных экспертов в области правоохранительных органов, работающих над формулированием и предоставлением глобальных мер реагирования на эксплуатацию детей в Интернете посредством оперативной поддержки и координации в рамках расследования, проведения комплекса мер оперативно - разведывательного характера [14]. VCACITF (ранее известная как Международная целевая группа InnocentImages) начала свою работу в 2004 году и является крупнейшей целевой группой такого рода в мире, состоящей из 68 онлайн-расследователей сексуальной эксплуатации детей почти из 46 стран.

ФБР также создало специальное приложение ChildID для идентификации детей. Приложение FBI ChildID представляет собой удобное место для электронного хранения фотографий и другой важной информации о детях. В случае необходимости каждый родитель может показать фотографии и предоставить физические идентификаторы, такие как рост и вес сотрудникам службы безопасности или полиции на месте. Используя специальную вкладку (программу) в приложении, можно быстро и легко отправить информацию органам полиции по электронной почте (информация хранится только на мобильном устройстве пользователя и передается только в том случае, если пользователь ее отправляет) [14]. Представляемая информация оперативно может быть использована для розыска ребенка.

Таковы некоторые вопросы оперативно-разведывательных и следственных действий в отношении похищенных несовершеннолет-

них, том числе с целью сексуальной эксплуатации. Учет представленных рекомендаций будет способствовать повышению эффективности борьбы с рассматриваемыми преступлениями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брусенцева В.А. Методика расследования ненасильственных сексуальных преступлений. Дисс... канд. юрид. наук, Воронеж, 2005.
2. Более 15 тыс. сексуальных преступлений против детей было совершено в 2020 году. Число таких преступлений выросло на 7,2%. 31 мая 2021, *Is. mos.ru*: <https://tass.ru/obschestvo/11517095>.
3. Всемирная Декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей: (принята в г. Нью-Йорке 30 сентября 1990 г.) // *Дипломатический вестник*, 1992, № 6, с. 10 - 13.
4. Генеральная Ассамблея ООН. Факультативный протокол к Конвенции о правах ребёнка, касающийся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии: Принят 25.05.2000 г. Резолюцией 54/263 на 97 пленарном заседании Генеральной Ассамблеей ООН.- (<http://www.consultant.ru/>).
5. Совет Европы принял Рекомендация № R (91) 11 Комитета министров Совета Европы «Относительно эксплуатации секса в целях наживы, порнографии, торговли детьми и несовершеннолетними: Принято 09.09.1991 г.- (<http://www.consultant.ru/>).
6. Секс-туризм: Материал из Википедии — свободной энциклопедии <https://ru.wikipedia.org/wiki>
7. Декларация прав ребёнка: Принята 20.11.1959 г. Резолюцией 1386 (XIV) на 84 пленарном заседании Генеральной Ассамблеей ООН: Международная защита прав и свобод человека. — (<http://www.consultant.ru/>).
8. Журавлева Ю.В. Виктимологическая профилактика изнасилований. Дисс... и автореф ... канд.юрид.наук, М.,2007.
9. Относительно эксплуатации секса в целях наживы, порнографии, торговли детьми и несовершеннолетними. Совет Европы, Рекомендация № R (91) 11 Комитета министров Совета Европы, 09.09.1991 г.- (<http://www.consultant.ru/>).
10. Милованова М.М. Методика расследования сексуальных преступлений, совершаемых в отношении малолетних детей. Дисс... канд. юрид. наук, - Москва, - 2003, - 239 с.
11. Мамедов Ф.М. Построение психологического портрета преступника при раскрытии серийных сексуальных преступлений в отношении малолетних и несовершеннолетних девочек. - Тбилиси, - 2000, - 100 с. - с.57-58.
12. Экспертиза мобильных телефонов: Принципы и методы.<http://www.securityinfowatch.ru/view.php?section=articles&item=565>
13. Шаповалова Н.Н. Международно-правовые стандарты по защите прав женщин и их имплементация в европейских странах. Дис..канд.юрид.наук. - Москва, - 2003.
14. Victim identification:<https://www.interpol.int/Crimes/Crimes-against-children/Victim-identification>.
15. Violent Crimes Against Children It's unthinkable. <https://www.fbi.gov/investigate/violent-crime/vcac>.
16. International Database on Child Sexual Exploitation :<https://translate.google.com/>
17. Keeping Children Safe Online: <https://www.interpol.int/Crimes/Crimes-against-children/Keeping-children-safe-online>.

18. Contentblockingandcategorization: <https://www.interpol.int/Crimes/Crimes-against-children/Blocking-and-categorizing-content>.
19. Our response to crimes against children; <https://www.interpol.int/Crimes/Crimes-against-children/Our-response-to-crimes-against-children>.
20. Related terminology:[https://www.interpol.int/Crimes/Crimes-against-children / Appropriate-terminology](https://www.interpol.int/Crimes/Crimes-against-children/Appropriate-terminology).
21. Europol. Human trafficking; <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/crime-areas/trafficking-in-human-beings>.
22. Customary International Humanitarian Law, supra note 36, Rule 93.;quoted from work Gloria Gadzholi "Sexy violence in the situation armed conflict: violation international humanitarian rights and rights rights human", 2016, 894_irrc_gaggioli_rus_web.pdf.
23. Department of Justice, Office of Justice Programs, Bureau of Justice Statistics, National Crime Victimization Survey 2015-2019 (2020).
24. Department of Justice, Office of Justice Programs, Bureau of Justice Statistics, Sex Offenses and Offenders (1997); in publication Victims of Sexual Violence: US Statistics.<https://www.rainn.org/statistics/victims-sexual-violence>
25. Dubourg R., Hamed J., Thorns J. The Economicand Social Costs of Crime against Individuals and Households 2003/2004.London. HomeOffice. June, 2005. P. 44.; в работе Виктимологическая профилактика изнасилований, тема диссертации канд.юрид. наук Журавлевой Ю. В.М., 2007.
26. ICTR-96-4, Judgment (Trial Chamber), 2 September1998, para. 688; ICTR, Prosecutor v. Alfred Musema, Case No. ICTR-96-13, Judgment (Trial Chamber), 27 January 2000, para.965.quoted from work Gloria Gadzholi "Sexy violence in the situation armed conflict: violation international humanitarian rights and rights rights human", 2016, 894_irrc_gaggioli_rus_web.pdf.
27. Department of Justice, Office of Justice Programs, Bureau of Justice Statistics, Rape and Sexual Victimization Among College-Aged Females, 1995-2013 (2014).
28. National Institute of Justice & Centers for Disease Control & Prevention, Prevalence, Incidence and Consequences of Violence Against Women Survey (1998). (Statistic presents information on the total number of male and female victims in the United States, using a study from 1998. Because the U.S. population has increased substantially since then, it is probable that the number of victims has, as well. RAINN presents this data for educational purposes only, and strongly recommends using the citations to review any and all sources for more information and detail.); in publication Victims of Sexual Violence: US Statistics; <https://www.rainn.org/statistics/victims-sexual-violence>.
29. Department of Justice, Office of Justice Programs, Bureau of Justice Statistics, Sexual Assault of Young Children as Reported to Law Enforcement (2000); in publication Victims of Sexual Violence: US Statistics; <https://www.rainn.org/statistics/victims-sexual-violence>
30. Department of Justice, Office of Justice Programs, Bureau of Justice Statistics, Crimes Against the Elderly, 2003-2013 (2014)); in publication Victims of Sexual Violence: USStatistics;<https://www.rainn.org/statistics/victims-sexual-violence>.
31. DeclarationonPreventingSexualViolenceinConflict; PDF, 342KB, 5 pages.
32. Ibid., p. 41.; в работе Дворниченко А. «О латентности сексуального насилия и оговорах»; <http://www.socialcompas.com/2017/09/01/o-latentnosti-seksualnogo-nasiliya-i-ogovorah/>.

**YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAMIŞ VƏ AZYAŞLI UŞAQLARIN ALVERİ ÜZRƏ
CİNAYƏT İŞLƏRİNDƏ İNTERPOLUN MƏLUMATLARINDAN
İSTİFADƏ EDİLMƏSİ**

K.N.SƏLİMOV

XÜLASƏ

Dünya istintaq və məhkəmə təcrübəsi onu göstərir ki, son vaxtlar azyaşlı uşaqların (12 yaş) seksual istismar olunması geniş formada yayılmışdır. Belə cinayətlərin açılması üçün məqalədə tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: axtarış, seks, istismar, əməliyyat axtarış fəaliyyəti

**PROBLEMS OF SEARCHING FOR CHILDREN ABDUCTED
FOR THE PURPOSE OF SEXUAL EXPLOITATION**

K.N.SALIMOV

SUMMARY

Problems related to sexual assaults were considered by representatives of family and criminal law, criminology, criminology, sexology, psychology and sociology.

Recently, the scientific development of certain aspects of the problem under study has intensified.

Keywords: search, children, sex, exploitation, operational-search activities, investigation

УДК 343.211.3

**УНИВЕРСАЛИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНВЕНЦИОННЫХ
ОРГАНОВ В СФЕРЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА****Ф.И.КУРБАНОВА***Бакинский государственный университет
internlaw@mail.ru*

В статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с совершенствованием и повышением эффективности работы конвенционных органов в сфере защиты прав человека. Отмечается дискуссионный характер проблематики международного контроля, его методов и форм в указанной сфере, анализируются мнения ряда юристов-международников.

Ключевые слова: международное право, принципы, нормы, права человека, конвенционные органы, международный контроль и мониторинг.

Универсализация прав человека как явления и понятия, равно как и других явлений и понятий, непосредственно ассоциируется с «универсумом» (лат. — universum) — философским термином, обозначающим всю объективную реальность во времени и пространстве.

Применительно к правам человека в теоретическом и практическом плане она означает их всеобщность - всеобъемлющий характер, разносторонность и адекватную применимость в любой пространственной и временной «системе координат» - относительно к любому человеку или социуму, независимо от их национальных, культурных, религиозных и иных особенностей.

Универсализация означает также адекватную восприимчивость к правам человека и их одинаковую применимость как на глобальном, так и на каждом из региональных уровней, причем независимо от того, рассматриваются ли эти права, как и сама их универсализация, в виде уже сложившихся явлений – в статике или же как находящихся в процессе своего формирования и развития в динамике.

После принятия Всеобщей декларации прав человека (1948 год) в рамках Организации Объединенных Наций была разработана страте-

гия, направленная на достижение закрепленных в Уставе ООН целей в сфере прав человека. Стратегия включала разработку и принятие международных норм и стандартов в области прав человека, на основании которых была создана широкая сеть правозащитных механизмов, призванных содействовать не только развитию соответствующих международных стандартов, но и контролю за их осуществлением.

Создание и функционирование системы контрольных органов являются важными достижениями в международном регулировании прав человека, и очень часто проблему международного контроля называют ключевой [8, 119].

Внимание исследователей привлекают полномочия и возможности конвенционных органов, призванных осуществлять контроль и давать общие рекомендации по состоянию прав человека в соответствующих государствах.

Однако ученые не пришли к единому мнению при определении понятия международного контроля, его методов и форм. Многие исследователи рассматривают международный контроль как проверку выполнения государствами принятых по международному договору обязательств [16, 108; 15, 139; 14, 159].

И.И.Котляров считает, что международный контроль — это деятельность субъектов международного права, осуществляемая на основе международных договоров и заключающаяся в проверке соблюдения государствами принятых обязательств в целях обеспечения их выполнения.

К формам международного контроля И.И. Котляров относит:

- создание контрольных органов в рамках международных организаций;
- учреждение государствами специальных контрольных органов;
- контроль национальными органами и средствами;
- сочетание международных процедур и национальных органов проверки соблюдения государствами принятых обязательств.

В качестве методов контроля он рассматривает представление отчетов, докладов, обмен информацией, наблюдение, посещение объектов, проведение консультаций, рассмотрение жалоб [9, 28].

В свое время известный юрист-международник И.И.Лукашук отмечал, что контроль представляет собой «процесс обработки информации, призванный определить соответствие поведению субъектов нормам международного права» [11, 175-177]. При этом он выделял национальный и международный виды контроля. Международный контроль он подразделял на международный специальный контроль (конвенционный), осуществляемый в отношении определенных междуна-

родных договоров специально созданным для этого механизмом, и международный общий контроль, реализуемый международными органами и организациями, призванными регулировать сотрудничество государств в определенных областях.

Р.М.Валеев обращает внимание на то, что контрольные функции должны осуществляться в строго предусмотренных договором условиях, с соблюдением основных принципов международного права. Он определяет международный контроль как основанную на общепризнанных принципах и нормах международного права «деятельность субъектов международного права или созданных им и органов, заключающуюся в проверке соблюдения государствами международно-правовых обязательств и в принятии мер по их выполнению» [1, 30, 32].

По мнению Г.Е.Лукьянцева, «международный контроль — это основывающаяся на общепризнанных принципах и нормах международного права деятельность субъектов международного права или созданных ими конвенционных или экстраконвенционных органов, в ходе которой осуществляются наблюдение и проверка выполнения государствами международно-правовых обязательств, а в отдельных отраслях международного права — также и соответствующих отраслевых стандартов, и принимаются меры по их соблюдению в целях надлежащего развития международно-правовых отношений. Результатами международно-правового контроля могут являться либо констатация добросовестного выполнения государствами взятых обязательств, либо необходимое корректирование участниками договоров и международных отношений в целом своих действий, с тем чтобы привести их в соответствие с целями договора, или же применение против нарушителя обязательств правомерных мер принуждения» [12, 33-34].

С точки зрения Г.Е.Лукьянцева, анализ деятельности так называемых договорных органов по правам человека (контрольных институтов, созданных для проведения мониторинга за выполнением государствами своих обязательств по основным международным договорам в сфере прав человека) позволяет сделать вывод, что, по сути, ни один из названных договоров не является подлинно универсальным по количеству участвующих в нем государств. Следовательно, не универсальны и созданные в соответствии с такими договорами контрольные механизмы. Более того, согласно большинству указанных договоров отдельные контрольные функции соответствующих механизмов факультативны. В частности, согласно Международному пакту о гражданских и политических правах (принят резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1966 года) полномочия Комитета по правам человека получать и рассматривать индивидуальные петиции ре-

гулируются положениями Факультативного протокола к данному Пакту. В соответствии с Конвенцией против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания, принятой резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1984 года, факультативной является также функция Комитета против пыток проводить расследование на территории государства - участника Конвенции [13, 11].

«Таким образом, - делает обобщающий вывод Г.Е.Лукьянцев, - международная система в области поощрения и защиты прав человека носит во многом “мягкий” характер. Многие наблюдатели, в частности представители неправительственных правозащитных организаций (НПО), аналогичную мягкость ассоциируют с неэффективностью этой системы. Даже, скорее, говорят о «мягкости» в качестве синонима неэффективности. Но такая характеристика является преувеличенной и в значительной степени эмоциональной. Ведь в условиях, когда тема прав и свобод человека активно используется в политических целях, в том числе в качестве рычага давления в международных отношениях, иная ситуация просто невозможна» [13, 11].

Представляется весьма интересной дефиниция международного контроля в области прав человека, предложенная А.О.Гольцьяевым: «Международный контроль в области прав человека – это проводимая в соответствии с нормами и общепризнанными принципами международного права и в рамках мандата, установленного уполномоченной международной организацией или международным договором, деятельность, которая подразумевает сбор и анализ информации об осуществлении государствами применимых международно-правовых принципов и норм в области прав человека, оценку уровня их имплементации, вынесение рекомендаций, направленных на устранение нарушений, обеспечение более полного уважения к правам человека и основным свободам и предотвращение возможных нарушений в будущем, а также, во многих случаях, дальнейшее наблюдение за исполнением ранее вынесенных рекомендаций» [4, 33].

Однако далее, раскрывая сущность предмета международного контроля в области прав человека (далее - МКПЧ), под которым А.О. Гольцьяев понимает «применимые договорные нормы, нормы международного обычного права и внедоговорные нормы в области прав человека, а также добровольные обязательства государств» [4, 25] он неправомерно отождествляет предмет МКПЧ и критерии деятельности органов и процедур МКПЧ. В качестве доказательства данного тезиса следует привести его утверждение о том, что «названные выше правовые нормы и обязательства составляют основные критерии деятельно-

сти органов и процедур МКПЧ».

Весьма оригинальную точку зрения на природу и характер резолюций Генеральной Ассамблеи ООН нормативного плана и соответствующих резолюций специализированных учреждений ООН высказал В.В. Гаврилов. Он считает, что указанные международно-правовые документы «не следует рассматривать в качестве документов, принимаемых исключительно в целях воспроизведения, подтверждения наличия или толкования действующих принципов и норм международного права» [3, 8]. По его мнению, такие документы «обладают собственным регулятивным потенциалом и накладывают на государства обязательства политического характера. Их нормы, наряду с нормами международно-правых соглашений о правах человека, образуют единую международную нормативную систему, регулирующую межгосударственные отношения в данной области» [3, 8].

Говоря о соблюдении государствами обязательств в области прав человека, В.В.Гаврилов делает вывод о том, что «совокупность методов и средств юридического, организационно-исполнительного и контрольного характера, осуществляемых государствами на коллективной основе в целях своевременной, всесторонней и полной реализации норм», содержащихся в актах по правам человека, представляет собой международный механизм имплементации соглашений о правах человека [2, 107].

Анализируя природу мер содействия осуществлению соглашений о правах человека, В.А.Карташкин приходит к выводу, что недопустимо считать это имплементацией, и характеризует такие меры как международный механизм с функциями контроля над претворением в жизнь соответствующих договоров [7, 58].

В работах зарубежных авторов также нет единого мнения относительно юридического наполнения термина «международный контроль». Например, Я.Симонидес определяет международный контроль за соблюдением международных договоров по правам человека как систему норм международного права, обязательных для соблюдения и осуществления субъектами контроля, что должно проверяться контролирующим органом [22, 31-32].

Современные зарубежные авторы в своих исследованиях термин «контроль» используют редко, чаще употребляя термины «мониторинг» [20, 248; 19, 21-22; 1,2] и «надзор» [21, 1].

Мониторинг рассматривается ими как составная часть надзора — процесса наблюдения и сбора информации. Надзор предусматривает в качестве составляющей и принуждение к правоосуществлению [17, 6].

Сравнивая значение терминов «мониторинг» и «контроль»,

А.О.Гольтяев приходит к следующему заключению: «Понятие «мониторинг» применительно к международному праву в области прав человека не отличается ни по объему, ни по содержанию от понятия «контроль» в российской трактовке, за исключением одного важного элемента — легитимности... Замена «контроля» «мониторингом» исключает легитимность контролера как необходимое условие осуществления контроля. Благодаря этому появляется возможность если не ставить на один уровень, то упоминать в едином контексте с уполномоченными межправительственными организациями других субъектов: государства и их органы, занимающиеся отслеживанием правозащитной ситуации за рубежом по собственной инициативе, неправительственные правозащитные организации и т. д.» [4, 22].

«Примечательно, — пишет А.О.Гольтяев, — что в последнее время термин “мониторинг” стал применяться расширительно. Так, Э.Батлер, П.Вилле, М.Кьерум, М.О’Флаерти и другие в отношении сугубо контрольных учреждений — договорных органов по правам человека — используют термин *treaty monitoring bodies* вместо устоявшегося *treaty bodies*. Аналогичная интерпретация присутствует и в документах УВКПЧ» [4, 23].

С учетом разницы в содержании понятий А.О. Гольтяев допускает перевод на русский язык терминов *monitoring* и *supervision* как «контроль» [4, 22].

Анализ деятельности контрольных органов в сфере защиты прав человека однозначно указывает на ряд существенных ее недостатков. В данной связи весьма интересным представляется тезис, выдвинутый Г.Е.Лукианцевым о том, что «современная система контроля в области прав человека находится в значительной степени в кризисном состоянии. Ее более или менее сносное функционирование связано (хотя это и звучит парадоксально) с тем, что государства-участники основных международных правозащитных договоров не соблюдают свои обязательства по своевременному представлению периодических докладов о выполнении положений указанных договоров. Таковую ситуацию следует признать однозначно неприемлемой, поскольку система должна функционировать не вопреки, а в силу заложенных в нее принципов» [13, 16].

Несмотря на серьезные недостатки в работе контрольных органов, некоторые ученые утверждают, что контроль оказывает самое серьезное влияние на эффективность согласованных норм и принципов международного права, на их реальное соблюдение каждым государством — участником международных соглашений [5, 269].

Последовательный контроль за работой системы обеспечения прав человека обеспечивает точную информацию, которая позволяет государству — основному гаранту соблюдения прав человека и основных свобод — находить и устранять лакуны в обеспечении прав человека, создавать условия для более полной их реализации, определять приоритеты направления ресурсов на цели укрепления существующих институтов поощрения и защиты прав человека или создания новых.

Основная цель контроля в области прав человека состоит в том, чтобы обеспечить соблюдение внутри государств применимых международных норм и стандартов в области прав человека. Контроль является инструментом, который позволяет оценить качество и уровень их соблюдения, обозначить проблемы, получить представление об эффективности мер, принимаемых для их решения, а также предложить дополнительные меры по исправлению недостатков.

Контроль за существующей в государстве системой поощрения и защиты прав человека подразумевает интегрированный подход, который учитывает работу всей системы в целом, ее отдельных элементов и взаимосвязей между ними. Так, правоохранительные органы, суды, адвокаты, пресса, национальные правозащитные учреждения, структуры гражданского общества, различного рода надзорные органы и механизмы играют самостоятельную роль в обеспечении прав человека, но эффективность их функционирования существенно повышается при налаженном взаимодействии с другими институтами в этой сфере. Если же отдельный институт не справляется со своими функциями, вся система может дать сбой. Весьма важно, чтобы контроль учитывал не только трудности, существующие на отдельных направлениях работы по обеспечению прав человека, но и их влияние на систему в целом.

Для того чтобы определить, в какой степени в том или ином государстве соблюдаются международные нормы и стандарты в области прав человека, необходимо в первую очередь провести анализ существующего законодательства. Независимость судебной власти, свобода слова, собраний и прессы, надлежащее отправление правосудия, запрет на дискриминацию по признаку пола, расы, социального происхождения и имущественного положения, механизмы восстановления в правах, защита уязвимых групп населения — все это составляет основу соблюдения прав человека и должно быть закреплено законом. Контроль призван определить полноту внутренних законов, наличие в них лагун, могущих потенциально привести к нарушению прав человека или их несоблюдению, соответствие национального законодательства международным стандартам, возможность прямого применения последних и т.д.

Не менее важна и оценка правоприменительной практики. Как показывает история, наличие даже самого прогрессивного и всеобъемлющего законодательства не является достаточным условием соблюдения прав человека, а от нарушений не свободна ни одна страна в мире. Поэтому контроль должен быть направлен на мониторинг реального состояния дел с соблюдением прав человека, выявлять тенденции к нарушениям прав и предлагать способы их исправления.

Еще одной важной стороной контроля является необходимость оценки функционирования системы поощрения и защиты прав человека в динамике. Контроль должен не только давать всеобъемлющую картину сильных и слабых сторон работы системы защиты прав человека, но и оценивать ее изменения, влияние на нее политических мер, реформ и других внешних и внутренних факторов.

Базовыми критериями, в соответствии с которыми осуществляется контроль, являются универсальные и региональные договорные нормы в области прав человека. Кроме того, используются нормы международного обычного права и внедоговорные нормы. В зависимости от статуса, мандата и практики работы той или иной контрольной процедуры развиваются и дополнительные критерии.

Несмотря на существующие проблемы, международный контроль представляет собой беспрецедентный механизм взаимодействия национальных правовых систем и международных конвенционных органов. Значение международного контроля для обеспечения прав человека в глобализирующемся мире все более возрастает. Конвенционные органы призваны не только обеспечить проверку соответствия деятельности государств принятым обязательствам, но и оказать им помощь и содействие в разработке соответствующего законодательства, рекомендаций, заключений, в проведении консультаций по проблемам прав человека.

С учетом того, что нормативную базу прав человека в международном праве можно считать в основном сформировавшейся, акцент в межгосударственном сотрудничестве со временем будет все больше смещаться в сферу обеспечения выполнения государствами своих обязательств в правозащитной области (этот процесс можно считать уже начавшимся). Следует ожидать повышения важности контрольного аспекта в функционировании основных международных систем и договоров в сфере прав человека. В частности, нельзя исключать активизации разработки новых договоров, основной целью которых будет не дополнение нормативного содержания уже закрепленных прав и свобод человека, а создание дополнительных органов контроля либо расширение функций уже имеющихся контрольных механизмов. В по-

следнем случае речь идет, в частности, о так называемых договорных органах по правам человека, созданных в соответствии с Международным пактом о гражданских и политических правах, Международной конвенцией о ликвидации всех форм расовой дискриминации (принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 21 декабря 1965 года), Конвенцией о правах ребенка (принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН от 20 ноября 1989 года) и др. [13, 15].

Однако необходимо отметить серьезную проблему в рассматриваемой сфере, которая состоит в том, что контрольные органы зачастую дублируют друг друга. Так, по мнению П.С. Криволапова, в наибольшей степени это относится к процедуре представления и рассмотрения докладов. Большое число докладов в некоторых случаях осложняет задачу государств вовремя подготовить качественные доклады и снижает эффективность всей системы в целом. Например, многие права, закрепленные в Международном пакте о гражданских и политических правах, более подробно изложены в других международных документах [10, 29—30].

В этой связи П.С. Криволапов полагает целесообразным в случаях, когда государства являются участниками нескольких международных договоров, закрепляющих одно и то же право, более детально освещать вопрос, относящийся к такому праву, в докладе, представляемом на основании специального договора, и лишь в общей форме излагать его в докладе, представляемом на основании международного договора общего характера [10, 30].

Предложение несостоятельно: предлагаемый вариант подготовки докладов не окажет существенного влияния на их качество. Конвенционным органам системы ООН стоит разработать и опубликовать специальные методические материалы и изложить в них все нюансы, а также технические тонкости подготовки указанных докладов. Подготовка только перечня вопросов (без соответствующих материалов методического плана, выполненных на высоком профессиональном уровне) не решает в полной мере задачу подготовки качественного доклада государства — участник того или иного международного универсального договора.

Многие юристы-международники сходятся во мнении, что эффективность работы конвенционных органов в значительной степени снижается вследствие длительных перерывов в рассмотрении докладов государств-участников [6, 118].

Дефицит времени и финансовые трудности не позволяют конвенционным органам рассматривать доклады государств (участников различных международных соглашений) через более короткие периоды

[6, 118]. Но главная причина снижения эффективности деятельности конвенционных органов, с точки зрения В.А.Карташкина, заключается в том, что десятки государств мира до сих пор не ратифицировали основополагающие соглашения по правам человека, многие члены ООН не присоединились к Пактам о правах человека. Поэтому они не несут никаких обязательств по представлению докладов в конвенционные органы.

Для коренного исправления такой ситуации В.А.Карташкин предлагает новому Совету ООН по правам человека и его Консультативному комитету провести всеобъемлющее исследование причин, по которым те или иные страны не ратифицируют основные международные соглашения, наладить диалог с ними, оказать им консультативную помощь и содействие. Те же страны, которые к рекомендованному сроку не ратифицируют Пакты о правах человека и другие международные договоры в этой области, должны стать объектами разбирательства и обсуждения на Генеральной Ассамблее ООН, а возможно, и в Совете Безопасности ООН [6, 118-119].

В данный момент приобретает особую актуальность постановка вопроса о целесообразности избрания в Совет ООН по правам человека представителей государств, не ратифицировавших Пакты о правах человека, а также большинство международных соглашений в сфере прав человека.

В деятельности конвенционных органов по правам человека ведущее место занимают замечания общего порядка, которые толкуют и развивают положения соответствующих международных договоров. Хотя эти замечания не носят юридически обязывающего характера, они принимаются во внимание договорными органами при вынесении рекомендаций, и государствами при исполнении таковых.

В работе Европейского Суда по правам человека важную роль играет прецедентная практика. По схожим случаям нарушения прав, закрепленных в Европейской конвенции о правах человека, принимаются «типовые» решения.

В компетенцию универсального периодического обзора, проводимого Советом ООН по правам человека, входят не только договорные обязательства государств, но и Всеобщая декларация прав человека, которая *per se* является сводом норм обычного права, и применимые нормы международного гуманитарного права, и добровольные обязательства. Поэтому спектр выносимых в рамках УПО рекомендаций чрезвычайно широк.

Специальные процедуры Совета ООН по правам человека действуют в рамках установленных резолюциями Совета мандатов. Их ре-

комендации обычно носят практический характер и часто опираются на одобренные на межправительственном уровне внедоговорные нормы — различного рода декларации, руководящие принципы и т.д.

Если контроль носит периодический характер, важное место в нем занимает оценка исполнения вынесенных ранее рекомендаций.

Процесс контроля предполагает несколько стадий — сбор информации, ее анализ, вынесение рекомендаций и контроль над их исполнением. Ключевой элемент в нем — вынесение рекомендаций, в которых указываются пути реального решения выявленных проблем в обеспечении прав человека. Рекомендации должны быть четкими, понятными, конструктивными, объективными и ориентированными на достижение конкретного результата. Вместе с тем они должны быть достаточно широкими, чтобы не только учитывать все аспекты проблемы, но и оставлять государствам определенный «оперативный простор» для их осуществления.

Рекомендации могут иметь как обязывающий, так и необязывающий статус. При этом необходимо отметить, что рекомендации, принятые проходящим контроль государством, автоматически приравниваются к добровольным обязательствам и при последующем контроле рассматриваются как таковые.

Формат и характер рекомендаций варьируется в зависимости от полномочий контрольного органа и широты рассматриваемой проблемы. Они могут предлагать приведение внутреннего законодательства в соответствие с международным правом, введение дополнительных средств правовой защиты, инициативы по изменению государственной политики, создание дополнительных структур и должностей, учреждение механизмов обеспечения профессиональной этики и ответственности сотрудников государственных структур, административную поддержку, конкретные меры по устранению нарушений, внедрение образовательных программ и механизмов правовой помощи, проведение пропагандистских и информационных кампаний и др.

Ключевую роль в процессе контроля играет мандат контрольного механизма. Обычно он устанавливается или международным договором или решением одного из органов ООН — Генеральной Ассамблеи, Совета безопасности, ЭКОСОС, Совета по правам человека. При необходимости он должен быть подтвержден или конкретизирован в национальном законодательстве или же закреплен путем меморандума или иного соглашения с ответственной структурой на уровне государства. Это особенно важно в случаях, предполагающих доступ контролеров в определенные учреждения (например, места содержания под стражей), присутствие на судебных заседаниях или ознакомление с

информацией.

Важнейшим фактором является уровень квалификации контролеров, их честность и беспристрастность. Не случайно соответствующие положения включены в тексты международных договоров и других документов, регулирующих деятельность контрольных процедур (8). От объективности и надежности выводов, сделанных контролирующим органом, зависит не только уровень доверия к этому органу, но и общая отдача от его деятельности.

Международный контроль не может подменять собой существующую на уровне государства систему обеспечения прав человека, особенно если это касается отдельных нарушений. Контрольные механизмы в рамках своего мандата могут влиять на рассмотрение отдельных дел и предписывать временные меры, однако таковые отнюдь не всегда помогают укреплению системы поощрения и защиты прав человека в целом. Нередки, например, попытки изменить «несправедливое» судебное решение, что противоречит принципу независимости и беспристрастности судебной власти и подрывает доверие к контрольному механизму.

Практика показывает, что международный контроль стал одним из важнейших инструментов обеспечения соблюдения прав человека всеми государствами мира. С учетом того, что права человека приобретают все больший вес в глобальной политике, вполне можно ожидать, что институты международного контроля будут развиваться, а спектр подконтрольных прав и свобод — расширяться. В ближайшей перспективе на универсальном уровне ожидается появление еще одного договорного органа — Комитета по защите всех лиц от насильственных исчезновений. Кроме того, не исключено, что в ходе обзора деятельности и функционирования Совета ООН по правам человека несколько изменятся его контрольные полномочия.

Необходимо повышение уровня взаимодействия и координации договорных органов и мандатариев специальных процедур. Это может быть сделано путем участия соответствующих мандатариев в сессиях договорных органов в процессе рассмотрения докладов государств-участников, где обладатели мандатов специальных процедур могли бы предоставлять конкретную экспертную информацию, особенно в отношении тех случаев, когда рассмотрение происходит в условиях отсутствия доклада.

Масштаб деятельности конвенционных органов постоянно расширяется, растет число обсуждаемых ими докладов и их объем, неуклонно возрастает количество получаемой информации. Однако при этом многие конвенционные органы дублируют работу друг друга. На-

пример, Комитет по правам человека рассматривает такие вопросы, как запрещение дискриминации и равенство перед законом, которые практически обсуждаются и всеми другими конвенционными органами. Налицо параллелизм в деятельности конвенционных органов и различных органов ООН.

В заключении нужно подчеркнуть, что работа договорных органов, специальных процедур Совета по правам человека и процесс универсального периодического обзора Совета по правам человека должны носить взаимоусиливающий и взаимодополняющий характер. Необходимо обратить внимание на то обстоятельство, что в данный момент в большинстве ключевых соглашений по правам человека процедура рассмотрения индивидуальных жалоб предусматривается в факультативных протоколах. Учитывая, что эта процедура сейчас признана подавляющим большинством государств, целесообразно в новых международных договорах сделать ее обязательной.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве. – Казань: - 2001, - с. 189.
2. Гаврилов В.В. ООН и права человека: механизмы создания и осуществления нормативных актов. – Владивосток: - 1998, - с. 187
3. Гаврилов В.В. Принятие ООН актов о правах человека и международный механизм их имплементации: дис.канд.юрид. наук. – Казань: - 1994, - с. 127
4. Гольтяев А.О. Международный контроль в области прав человека и универсальный периодический обзор: дис.канд.юрид. наук. – Москва: - 2011, - с. 130
5. Карташкин В.А. Международное сотрудничество государств в области прав человека и стратегия устойчивого развития // Права человека как фактор стратегии устойчивого развития. – Москва: - 2000, - с. 301.
6. Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. - Москва: Норма, - 2009, - с. 145.
7. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. – Москва: - 1995, - с. 89.
8. Колосов Ю.М. Международная безопасность и право // Международная жизнь. – 1989, - № 3. - с. 224.
9. Котляров И.И. Международный контроль с использованием космических средств (Международно-правовые вопросы). – Москва: - 1981, - с. 98
10. Криволапов П.С. Новые тенденции международного сотрудничества в области прав человека: авт. дис.канд.юрид. наук. – Москва: 2006, - с. 126
11. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. – Москва: - 1996, - с. 315
12. Лукьянцев Г.Е. Международный контроль в области прав человека. – Москва: - 2005, - с. 37.
13. Лукьянцев Г.Е. О некоторых тенденциях развития международного сотрудничества и международного контроля в области прав человека (теоретические и практические аспекты) // Юрист-международник InternationalLawyer. 2004, - № 3. - с. 134.
14. Марочкин С.Ю., Суворова В.Я. Реализация норм международного права // Международное право / под ред. Г.В. Игнатенко и О.И. Тиунова. - Москва: Норма, -

2002, - c. 237

15. Международное право: учеб. / под ред. Г.В. Игнатенко. – Москва: - 1995, - с.351
16. Тузмухамедов Б.П. Всеобщая международная безопасность. – Москва: - 1990, - с.302
17. Chowdhury Tareq M.R. Legal Framework of International Supervision. - Edsbruk, Sweden: Akademytryck, - 1986, - p. 257
18. Dmitrijevic V. The Monitoring of Human Rights and the Prevention of Human Rights Violations through Reporting Procedures // Monitoring Human Rights in Europe: Comparing International Procedures and Mechanisms / ed. by Arie Bloed et al., - 1993, - p.177
19. Jernow Allison L. Ad Hoc and Extra-Conventional Means for Human Rights Monitoring // Administrative and Expert Monitoring of International Treaties / ed. by Paul C. Szacz, - 1999, - p. 97
20. Human Rights Monitoring Mechanisms of the Council of Europe / Edited by Gauthier de Beco. Routledge, 2011. P. 225
21. Landy E.A. The Effectiveness of International Supervision: Thirty Years of ILO Experience, 1966, - p.219
22. Symonides J. International Control of the Observance of Treaties Devoted to Human Rights. W., - 1973, - p.131

İNSAN HÜQUQLARI MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ KONVENSIYA ORQANLARININ UNİVERSALLADIRILMASI

F.İ.QURBANOVA

XÜLASƏ

Məqalədə insan hüquqlarının mühafizəsi sferasında konvension orqanların təkmilləşdirilməsi və fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması ilə bağlı aktual məsələlər nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq nəzarətin mübahisəli problemləri qeyd olunur, onun metod və forması, o cümlədən bu sahədə fəaliyyət göstərən bir sıra beynəlxalq hüquqşünasların fikirləri analiz olunur.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, prinsiplər, normalar, insan hüquqları, konvension orqanlar, beynəlxalq nəzarət və monitoring

UNIVERSALIZATION OF ACTIVITIES OF THE TREATY BODIES IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

F.I.QURBANOVA

SUMMARY

This article is devoted to topical issues related to improving the efficiency of the treaty bodies in the field of human rights protection.

The author notes debatable issues of international control of its methods and forms in this field, analyzing the views of a number of domestic and foreign international lawyers.

Keywords: international law, principles, standards, human rights treaty bodies, international control and monitoring.

UOT 342.537.36**HÜQUQİ AKTIN MAHIYYƏTİ****S.F.TURABOVA***Bakı Dövlət Universiteti**sumbul.turabova@gmail.com*

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, hüquqi aktların mahiyyətinin araşdırılması yalnız hüquqi aktların əlamətlərinin və növlərinin təhlilini deyil, habelə hüquqi aktın hüquqi sənədlər sisteminin bir tərkib ünsürü kimi dərinlən tədqiqini tələb edir. Çünki hüquqi aktlar hüquqi sənədlərə xas olan ümumi əlamətləri ifadə edir.

Məqalədə habelə qeyd olunur ki, qeyri-normativ hüquqi aktın mahiyyəti ilk növbədə onun adı ilə (“qeyri-normativ”), yəni normativ müddəaları əks etdirməyən akt kimi müəyyən edilməlidir. Məhz bu amilin əsasında normativ aktın qeyri-normativ aktdan fərqləndirilməsi meyarlarını təyin etmək lazımdır.

Açar sözlər: hüquq, sənəd, normativ akt, qanunvericilik, sistem, qeyri-normativ akt, normativ xarakterli akt.

Müasir hüquq nəzəriyyəsində bir sıra müddəalar mövcuddur ki, onların da həlli həm hüquq elminin özü, həm də hüquqtəbii fəaliyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onların arasında hüquqi aktın anlayışı və mahiyyəti ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, bu da onunla mənaca oxşar bir sıra hüquqi kateqoriyaların mahiyyətinin araşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu, həm qanuni, həm də qeyri-qanuni hərəkətlərin nəticələrinin hüquqi aktlara aid edilməsinin mümkünlüyünün tanınması, hüquqi aktın milli hüququn mənbəyi kimi baxılması, qanunlarla digər hüquqi aktların arasındakı ziddiyyətlərin üzə çıxarılması fonunda, xüsusilə aktualdır.

Ümumilikdə götürüldükdə, hüquqi aktların mahiyyəti probleminin tədqiqi yalnız hüquqi aktın əlamətləri və növlərinin deyil, həm də hüquqi aktın hüquqi sənədlər sisteminə daxil edilməsi məsələsinin də nəzərə alınmasını tələb edir, çünki sonuncu, daha geniş kateqoriya olmaqla “hüquqi akt” anlayışını da əhatə edir. Başqa sözlə ifadə olunsaydı, hüquqi aktların əsas xüsusiyyətləri hüquqi sənədlərin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Lakin təəssüf ki, nə hüquqi doktrinada, nə də qanunvericilik təcrübəsində hüquqi aktın vahid təfsiri yoxdur. Hüquq elmində sənədin ənənəvi anlamı postulatlarla diqqət cəmləşdirilməsinə əsaslanır. Həmin postulatlarla əsasən sənəd özündə

məlumatların qeyd olunduğu, onu identifikasiya etməyə imkan verən rekvizitlərə malik olan maddi daşıyıcıdır və onun təyinatı ictimai istifadə və saxlanılma məqsədi ilə zaman və məkan hüdudlarında ötürülmədən ibarətdir.

“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanunun 2-ci maddəsində öncə “informasiya”nın tərifini (“yaranma tarixindən, təqdimat formasından və təsnifatından asılı olmayaraq istənilən fəaliyyət nəticəsində yaradılan, yaxud əldə olunan faktlar, rəylər, bilgilər, xəbərlər və ya digər xarakterli məlumatlar”) verilir və bundan sonra “sənədləşdirilmiş informasiya” ifadəsi vasitəsilə “sənəd” anlayışının tərifini verilir: “sənədləşdirilmiş informasiya (sənəd) - maddi daşıyıcıda mətn, səs və ya təsvir formasında qeydə alınan və identifikasiya etməyə imkan verən istənilən rekvizitli informasiya mənbəyindən, saxlanma yerindən, rəsmi statusundan, mülkiyyət növündən, mənsub olduğu təşkilat tərəfindən yaradılıb-yaradılmadığından asılı olmayaraq sənədləşdirilmiş informasiyadır” [1].

Ümumilikdə isə, həmin Qanunun bu müddəası istisna olmaqla, təəsüflər olsun ki, cari qanunvericilikdə “sənəd” anlayışının dəqiq, konseptual tərifini yoxdur. Eyni zamanda demək lazımdır ki, hüquqi aktın bu və ya digər növünün hazırlanması və qəbulu qaydasına münasibətdə bir sıra müddəalar mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2003-cü il tarixli 935 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət orqanlarında, dövlət mülkiyyətində olan və paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərdə və büdcə təşkilatlarında kargüzarlığın aparılmasına dair Təlimat”ın 1-ci bəndinə qeyd olunur ki, “bu Təlimat dövlət orqanlarında, dövlət mülkiyyətində olan və paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərdə və büdcə təşkilatlarında (bundan sonra - təşkilatlar) kargüzarlığın aparılması işini, o cümlədən sənədlərin hazırlanmasını, qeydiyyatını, hərəkətini, icrasını, uçotunu və arxivə verilməsini tənzimləyir” [2]. Lakin buna baxmayaraq həmin Təlimatda “sənəd” anlayışının ümumi tərifini verilmir.

Nəzərə alsaq ki, həmin Təlimatın 2-ci bölməsində (“Sənədlərin hazırlanması üçün ümumi tələblər”) sənədlərin növlərinin – “sərəncam mahiyyətli sənədlər (qərarlar, sərəncamlar, əmrlər)”, “plan, maliyyə, statistika sənədləri və başqa xüsusi sənədlər”, “təşkilatlarda tez-tez təkrarlanan birtipli sənədlər (bildiriş, məktub və s.)” fərqləndirilməsinə cəhd edilir, bunların ümumi əlamətlərini özündə əks etdirən “sənəd” tərifinin orada verilməməsi ciddi bir qüsur kimi qəbul edilməlidir. Bu boşluğu habelə digər qanunvericilik aktların mətnində də müşahidə etmək olar. Belə ki, elektron imzanın və elektron sənədin istifadəsinin, onların elektron sənəd dövrüyyəsində tətbiqinin təşkilati, hüquqi əsaslarını və əlaqədar subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir, aralarında yaranan münasibətləri tənzimləyən “Elektron imza

və elektron sənəd haqqında” 9 mart 2004-cü il tarixli Qanunun 1.1.15-ci maddəsinə görə, “elektron sənəd - informasiya sistemində istifadə üçün elektron formada təqdim edilən və elektron imza ilə təsdiq olunmuş sənəd” kimi müəyyən edilir [3]. Sözsüz, həmin Qanunda bu cür olduqca qısa şəkildə verilən tərif “sənəd” anlayışının mahiyyətini açıqlamır, yalnız onun elektron formada mövcud olmasını müəyyən edir.

Təbii ki, milli qanunvericilikdə “sənəd” sözünün tərifi olmadığı halda onun növü kimi çıxış edən “hüquqi sənəd” barədə də leqal müddəa yoxdur. Təəssüflər olsun ki, hüquq ədəbiyyatında da bu məsələ dərinlən tədqiq edilməmişdir.

K.V.Karqın öz “Hüquqi sənədlər” adlı dissertasiya işində yazır ki, “hüquqi sənəd hüquqi təcrübə üçün əhəmiyyət kəsb edən, hüquq münasibətlərinin iştirakçılarının praktiki fəaliyyəti ilə hüquqi tənzimləməyə cəlb olunan, tərkibi və məzmununa münasibətdə bir sıra tələblərin irəli sürüldüyü sənəddir” [4, 8].

D.A.Yaqofarov tərəfindən verilən tərifə uyğun olaraq, “hüquqi sənəd müxtəlif hüquqi tənzimləmə vasitələrinin (hüquq normaları, fərdi hüquqi qərarlar, razılaşmalar və s.) zahiri ifadəsinin rəsmi yazılı formasıdır ki, onun köməyi ilə hüquqi tənzimləmənin müəyyənliyinə, onun ayrı-ayrı şəxslərin özbaşınalıqından müstəqilliyinə və ictimai münasibətlərin sabitliyinə, şəxsiyyətin hüquqi və bütövlükdə sosial vəziyyətinin stabilliyinə nail olunur” [5, 108].

S.V.Staradubsev birbaşa olaraq hüquqi sənədin anlamına həsr olunmuş öz dissertasiya işində bildirir ki, “hüquqi sənədi dar və geniş mənada başa düşmək lazımdır. Geniş mənada hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquqi fəaliyyəti vasitəsilə hüquqi tənzimləməyə cəlb olunan, forma və məzmununa münasibətdə müvafiq tələblərin irəli sürüldüyü hər hansı sənəd hüquqi sənəd kimi anlaşılır. Dar mənada hüquqi sənəd dedikdə subyektiv yuridik hüquqların, subyektiv yuridik öhdəliklərin və (və ya) hüquqi faktların (tərkiblərin) doğruluğunun sübuta yetirilməsi məqsədi ilə hüquqi texnikanın tələblərinə uyğun olaraq tərtib edilmiş hüquq münasibətləri iştirakçılarının əməli fəaliyyət aktı başa düşülür” [6, 8].

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, hüquqi sənədin bu definisiyaları təriflər nəzəriyyəsinin tələblərinə cavab vermir. Xüsusilə də, mahiyyəti kateqoriya bu tərifdən kənarda qalır, yəni “akt” anlayışı vasitəsilə onun məzmununun açıqlanmasından imtina olunur, yuridik sənəd kimi hüquqi aktın hüquqi qüvvəsi və əhəmiyyəti izah edilmir və s. Şübhəsiz ki, araşdırmanı hüquqi sənəddə nəyin təsbit edildiyindən başlamaq lazımdır. Bütün bunlar hüquqi əhəmiyyət kəsb edən aktın xarakteristikasını açıb göstərir. Bundan əlavə, sənədin kateqoriyasını yalnız maddi bir predmet kimi deyil, həm də əşyayi daşıyıcı kimi dəqiqləşdirmək, habelə onun identifikasiyasına nəyin daxil

olduğunu daha dəqiq müəyyən etmək lazımdır. Başqa sözlə deyilsə, sənəd yalnız faktiki hərəkətin qeydə alındığı (əks olunduğu) maddi-əşyayi daşıyıcı deyil, həm də onu identifikasiya edən rekvizitlərə malikdir.

Hüquqi sənəd hüquqi xüsusiyyətlərə malik olmalıdır ki, bunlara da hüquqi qüvvəni, mənanı və rəsmiləşdirməni aid edirlər. Bu baxımdan “hüquqi sənəd”ə belə bir tərif vermək olar: hüquqi sənəd hüquqi qüvvəyə malik olan, hüquqi əhəmiyyətli hərəkətləri əks etdirən və dəqiq şəkildə müəyyən edilmiş tələblərə uyğun tərtib edilən sənəddir (aktdır).

Bu zaman hüquqi sənədin hüquqi qüvvəsi əhəmiyyətli nəticələrin baş verməsini ehtiva edir. O, hüquqi sənədin qüvvəyə mindiyi andan yaranır və onun qüvvədə olma müddəti bitən ana qədər davam edir. Geriyə hüquqi qüvvə yuridik sənədin qüvvəyə mindiyi andan əvvəl baş vermiş hadisələrə şamil edilməsini nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, “akt” (latınca - actus) termininin özü müxtəlif mənalara malikdir. Lakin əksər hallarda o, ilk növbədə hərəkət (əməl) kimi nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan hüquq subyektlərinin müəyyən hüquqi təsirə malik olan hərəkətləri hüquqi aktlar adlanır. Məlumdur ki, hüquqi qaydaların müəyyən edilməsi, onların dəyişdirilməsi və ləğvi hüququn müvafiq subyektlərinin hərəkətləri ilə həyata keçirilir. Belə anlamın da nəticəsi olaraq hüquqi akta ilk növbədə hərəkət kimi baxılır.

A.V.Yermolayevanın verdiyi tərifə görə, “hüquqi akt dövlətin, onun orqanlarının və vəzifəli şəxslərinin müəyyən fəaliyyət formasının təzahürüdür. O, dövlət-hökmran xarakterə malikdir və ünvanlandığı şəxslər üçün məcburidir. Göründüyü kimi, belə tərifdə hüquqi akt anlayışının əsassız olaraq daraldılması, onun dövlət orqanlarının aktına müncər edilməsi yer alır [7, 12].

Akademik S.S.Alekseyev hüquqi aktın aşağıdakı mənalarda baxılmasını təklif edir:

1) hüququyğun davranış, yəni bu və ya digər hüquqi nəticələrin əsası sayılan hüquqi fakt;

2) hüquqi davranışın nəticəsi, yəni subyektlərin hüquqyaradıcı, hökmran, fərdi hüquqi və ya avtonom fəaliyyətinin nəticəsində hüquqi məsivə daxil olan hüquq sisteminin məzmunu, yuridik mənaya malik elementin (hüquqi norma, fərdi göstəriş, avtonom tənzimləmə aktı);

3) yuridik sənəd, yəni hüququyğun davranışı və onun nəticəsini təsbit edən və sözlə zahirən ifadə onunan iradə [8, 192].

Y.A.Tixomirov təsdiq edir ki, “Hüquqi akt hüququn səlahiyyətli subyekti tərəfindən (dövlət orqanı, yerli özünüidarəetmə orqanları, birbaşa demokratiya institutu) tərəfindən qəbul edilən, rəsmi xarakterə və məcburi qüvvəyə malik olan hökmran göstərişləri ifadə edən və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə istiqamətlənən yazılı sənəddir” [9, 17].

O.V.Şopinanın fikrinə görə isə, “Hüquqi akt dedikdə, hüquq subyektinin iradəsini ifadə edən və müəyyən edilmiş qaydada rəsmiləşdirilən qərar başa düşülür ki, onun da vasitəsilə sosial cəhətdən pozitiv məqsədlərə (ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi) nail olunur və müəyyən yuridik nəticələrə gəlinir” [10, 10].

N.İ.Matuzov və A.V.Malko qeyd edirlər ki, hüquqi aktlar yuridik sənədlərdir və öz məzmunlarından asılı olaraq aşağıdakı növlərə ayrılırlar:

- 1) normativ aktlar;
- 2) hüquqtətbiqi aktları (səlahiyyətli strukturların birdəfəlik tətbiq edilən və konkret şəxslərə ünvanlanan, fərdi hökmran göstərişləri özündə ehtiva edən sənədləri);
- 3) təfsir aktları;
- 4) müqavilə hüququnun aktları və hüquq və vəzifələrin realizəsi ilə bağlı digər aktlar (müvafiq subyektlər arasında razılaşmanın nəticəsi olaraq yaranan, həm hüquq normalarını, məsələn, beynəlxalq müqavilələri, həm də fərdi hüquqi qərarları, məsələn, vətəndaşlar arasında bağlanılan əqdləri əks etdirən sənədlər) [11, 63-64].

Müxtəlif müəlliflər tərəfindən hüquqi aktlarla bağlı göstərilən əlamətlərin ümumiləşdirilməsi nəticəsində V.N.Kartaşov aşağıdakı nəticəyə gəlir: “Hüquqi aktlar səlahiyyətli subyektlər tərəfindən ərsəyə gətirilir, rəsmi, hökmran, yaradıcı-təşkili səciyyə daşıyırlar, müəyyən sosial-siyasi məzmunla malikdirlər, hüquqi hərəkətləri və əməliyyatları, istifadə olunan üsul və vasitələri, fəaliyyətin nəticələrini müəyyən formada təsbitləyirlər, hüquqi nəticələrin baş verməsini şərtləndirirlər, real gərəkliyin yenidən dəyişdirilməsi, müəyyən ictimai və şəxsi maraqların, tələbatların təmin olunması ilə bağlıdırlar. Onlar spesifik xüsusi sistemlər qismində çıxış edirlər ki, bu da qəbul olunmuş qərarların dərk edilməsi üçün əlçatanlığı təmin edir” [12, 77].

Beləliklə, hüquqi aktların nəzəriyyəsinin təhlili hüquqi doktrinada onların mahiyyətinə münasibətdə iki yanaşmanın mövcudluğu haqqında danışmağa əsas verir. Birinci yanaşmaya uyğun olaraq (hüquqi aktlar “geniş” mənada) hüquqi aktlar dedikdə dövlət orqanlarının ölkə həyatının müxtəlif sahələrinə gündəlik rəhbərliyin həyata keçirilməsi prosesində etdikləri hərəkətlər başa düşülür [13, 194]. İkinci yanaşmaya müvafiq olaraq isə (hüquqi aktlar “dar” mənada) hüquqi akt səlahiyyətli şəxsin hərəkətinin özü deyil, onun öz səlahiyyətlərinin realizəsi üzrə hüquqi hərəkətlərini əks etdirən qərardır (yuridik sənəddir).

Birinci yanaşmanın tərəfdarları öz dəlillərinin əsaslandırılması üçün iki xüsusi termindən (“akt-hərəkət” və “akt-sənəd”) istifadə edirlər ki, onlar da məcmu etibarilə hüquqi akt anlayışının məzmununu təşkil edirlər [14, 14]. Ona görə də hüquqi aktın mahiyyətinin müəyyən edilməsi zamanı onlar

göstərilən hər iki terminin uzlaşmasından çıxış edirlər. Belə ki, R.F.Vasil-yevin mövqeyinə görə, “hüquqi aktı hüququn səlahiyyətli subyektinin hü-quqi normaların müəyyən edilməsi (dəyişdirilməsi, xitamı, fəaliyyət sfe-rasının dəyişdirilməsi) yolu ilə, həmçinin nəticələri qanunla müəyyən edil-miş hallarda göstərişlər, müraciətlər, razılaşmalar və s. kimi sənədli formada (akt-sənəddə) təsbit edilən konkret hüquqi münasibətlərin müəyyənləşdiril-məsi (dəyişdirilməsi, xitamı) vasitəsilə ictimai münasibətləri tənzimləyən iradənin ifadəsi hesab etmək olar” [15, 25].

Hüquqi aktın mahiyyətinin geniş anlamının tərəfdarları olan müəl-liflərin fikirləri hörmətə layiq olsa da, qeyd etməliyik ki, hüquqi aktların belə anlamı real praktiki əsasa malik deyildir. Məsələ bundadır ki, nə hüquq nəzəriyyəsində, nə də qanunvericilik praktikasında akt-hərəkəti və akt-sə-nədi məcmu halında ifadə etmək üçün “hüquqi akt” terminindən istifadə olunmur. Akt-hərəkətin üzərində diqqəti cəmləndirmək istədikdə, əksər hal-larda belə terminləri hüquqi əhəmiyyətli hərəkət, hüququayğun davranış, hüquqi mənaya malik olan hərəkət və s. kimi istifadə edirlər. Akt-sənədlər haqqında danışdıqda isə, hüquqi akt, normativ hüquqi akt, qanunvericilik aktı, sadəcə akt kimi terminlər işlənir. Ona görə də nəzəriyyə və prakti-kanın reallıqları nəzərə alınmaqla, məhz hüquqi aktın məhdud izahı çərçivəsində həmin hüquqi kateqoriya ilə bağlı bizim fikirlərimiz formalaşır.

Hüquq subyektləri öz gündəlik fəaliyyətində müxtəlif xarakterli və müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik aktlarla və sənədlərlə təmasda olurlar. Buna rəğmən aktın düzgün seçimi aktların öz aralarında əlaqəsi və nisbəti problemləri qalmaqla davam edir və onların həlli yalnız hüquqi aktların ciddi şəkildə sistemləşdirilməsi, onların dəqiq xarakteristikasının və düzgün nis-bətinin müəyyənləşdirilməsi halında mümkün hesab edilir. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, hətta hüquqi texnikanın bütün qaydalarının göz-lənilməsi ilə təkmil hüquqi aktın qəbulu belə onun səmərəliliyini təmin etmir. Burada mühüm tələb belə aktların ən effektiv istifadəsinin və tətbi-qinin təmin olunması üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Hüquqi aktın mahiyyətinin müəyyənləşdirərkən onun iradəvi xarak-terini də qeyd etmək zəruridir. Akt-sənədlərin köməyi ilə insanların, qrup-ların iradəsi zahiri olaraq, iradə ifadəsi qismində çıxış edir. Hüquqi akt onu qəbul edən subyektin iradəsini ifadə edir, çünki iradənin ifadəsi hüquqi aktda növbəti mühüm şərt hesab olunur. Hüquqi aktın növündən asılı olaraq onda yalnız dövlət iradəsi deyil, həm də ayrı-ayrı fərdlərin gerçək iradəsi də ifadə oluna bilər. Yəni o, müəyyən bir şəxsin iradəsini və ya müəyyən şəxs-lərin, qrupların razılaşıdırılmış iradələrinin ifadəsi ola bilər. Hüquqi akt kimi “üzə çıxması” üçün müvafiq iradə zahirən ifadə oluna bilər. Konkret hərəkətin gerçəkdən həyata keçirilməsi olmadan yalnız hər hansı hüquqi nəticəni əldə etmək arzusu hələ hüquqi aktı yaratmır. Beləliklə də hüquqi

akt başlıca olaraq müvafiq iradənin ifadəsi hesab olunur.

Müvafiq orqanlar və vəzifəli şəxslər yalnız qüvvədə olan qanunvericiliklə onların səlahiyyətlərinə aid edilən hüquqi aktları qəbul edə bilirlər. Bununla əlaqədar həmin orqanlar və şəxslər tərəfindən hüquqi aktın digər formalarının seçimi yolverilməzdir. Çünki hüquqi aktın adının və məzmununun müvafiq orqanın səlahiyyət dairəsinin xarakterinə və həcminə ciddi şəkildə uyğunluğu dövlət orqanlarının fəaliyyətində qanunçuluğa riayət edilməsinin əsaslı faktorlarından biridir.

Hüquqi akt dedikdə, ilk növbədə müəyyən formaya malik olan və hüquqi informasiyanı əks etdirən sənəd başa düşülməlidir. Bu zaman hüquqi akt rəsmi hüquqi qərar kimi çıxış edir. Bu əlamət onun ümumməcburiliyini və həqiqiliyinin konstataşyası üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, “İnzibati icraat haqqında” 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Qanunun 65.1.3-cü maddəsinə görə “qanunvericiliyə əsasən yalnız müəyyən rəsmi sənəd (rəsmi sənədin təqdim edilməsi) formasında qəbul edilə bilən, lakin həmin tələbə cavab verməyən inzibati akt etibarsız sayılır” [16].

Hüquqi akt rəsmi olaraq nəşr olunmanı nəzərdə tutur, yəni hüquqi aktın məzmunu hamının diqqətinə müəyyən bir müddət çərçivəsində onun rəsmi nəşrdə dərc olunması yolu ilə çatdırılması və ya müvafiq şəxslərin diqqətinə rəsmi olaraq çatdırılması ehtiva edir. Belə ki, “İnzibati icraat haqqında” Qanunun 62-ci maddəsinə müvafiq olaraq, “inzibati orqan inzibati aktın qəbul edilməsi haqqında maraqlı şəxslərə və ya onların nümayəndələrinə rəsmi məlumat verməyə borcludur. Rəsmi məlumat inzibati aktın maraqlı şəxslərə birbaşa elan edilməsi, təqdim olunması və ya dərc edilməsi yolu ilə verilir. Poçt rabitəsi vasitəsilə ölkə daxilində göndərilmiş inzibati akt, onun poçta təqdim edildiyi gündən 5 gün keçdikdən sonra, elektron üsulla göndərilmiş inzibati akt isə, göndərildiyi gündən 3 gün keçdikdən sonra maraqlı şəxsə təqdim olunmuş sayılır. Lakin nəzərdə tutulmuş qayda maraqlı şəxsin inzibati aktı almadığı və ya gec aldığı hallara şamil olunmur. Maraqlı şəxs inzibati aktı almadığını və ya gec aldığı iddia etdiyi hallarda, aktın ona təqdim olunması faktını və müddətini sübut etmə vəzifəsi inzibati orqanın üzərinə düşür. Məhkəmə aktlarının müvafiq şəxslərə təqdim edilməsi bir qayda olaraq məhkəmə qərarlarının göndərilməsi, yəni işdə iştirak edən tərəflərin ünvanına poçt xidməti vasitəsilə çatdırılması yolu ilə həyata keçirilir” [16].

Bütövlükdə götürdükdə Qərb hüquq ədəbiyyatında geniş şəkildə istifadə edilən “inzibati akt” termini Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində yalnız icra hakimiyyəti orqanlarının, bələdiyyələrin, həmçinin də onun qəbulu üçün xüsusi səlahiyyətli hüquqi (fiziki) şəxslərin fəaliyyətinə “bağlanılır”. Belə ki, “İnzibati icraat haqqında” Qanunun 2.0.2-ci maddəsinə əsasən, “inzibati akt - inzibati orqan tərəfindən ümumi (publik)

hüquq sahəsinə aid olan müəyyən (konkret) məsələni nizama salmaq və ya həll etmək məqsədilə qəbul edilmiş və ünvanlandığı hüquqi və ya fiziki şəxs (şəxslər) üçün müəyyən hüquqi nəticələr yaradan qərar, sərəncam və ya digər növ hakimiyyət tədbiridir”. Təqdirəlayiq haldır ki, elə həmin Qanunun 2.0.1-ci maddəsində bu sahədə ikimənalılığı aradan qaldırmaq məqsədilə inzibati orqanın dəqiq tərfi verilir və qeyd olunur ki, “inzibati orqan - Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, onların yerli (struktur) və digər qurumları, bələdiyyələr, habelə qanuna əsasən inzibati akt qəbul etmək səlahiyyəti verilmiş hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsdir” [16].

Qanunun həmin maddəsi, həmçinin onu deməyə əsas verir ki, bələdiyyə qərarları haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 145-ci maddəsində göstərilən müddəa onların iki növə təsnifləndirilməsini nəzərdə tutur: 1) normativ xarakterli aktlar və 2) qeyri-normativ aktlar (inzibati aktlar).

Hüquqi akt həmişə hüquq subyektlərinə ünvanlanan hüquqi təsir vasitələrini əks etdirir ki, bu təsir vasitələri də normativ və fərqi xarakterli məcburi göstərişlər şəklində çıxış edirlər. Bu zaman hüquqi akt hüquqi qüvvəyə malik olur. Hüquqi aktın hüquqi qüvvəsi bir aktın digər növ aktla nisbətini ifadə edir, həmçinin də onun hüquqi aktlar sistemində tutduğu yeri müəyyənləşdirir. Aşağı hüquqi qüvvəli akt daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan aktlara zidd gəlməməlidir və onları dəyişdirə və yaxud ləğv edə bilməz. Başqa sözlə, “hüquqi qüvvə probleminin düzgün başa düşülməsi hüquqi aktın digər aktlarla nisbətini və qarşılıqlı tabeliliyini müəyyən etməyə imkan verir” [17, 25].

Bu və yaxud da digər hüquqi akta hüquqi qüvvənin verilməsi qaydası üç başlıca mərhələnin mövcudluğu ilə şərtləndirilir:

1) aktın layihəsinin mümkün (potensial) hüquqi qüvvə haqqında şəhadət verən artıq bir neçə rekvizitə malik olan daşıyıcıda hazırlanması;

2) səlahiyyətli şəxs tərəfindən imzalanma;

3) sənədin qeydiyyata alınması, qeydiyyat sisteminin anoloji sənədlərinin nömrələrinin müəyyən ardıcılığında həmin sənəd üçün müvafiq nömrə alınması [18, 38]. Özü də belə ardıcılıq həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi sənədlər üçün universal hesab edilir. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, qanunların nümunəsində rəsmi sənədlər rəsmən dərc olunmalıdır.

Belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi qüvvə əsas etibarilə normativ aktlara münasibətdə tətbiq edilir, həmçinin “qeyri-rəsmi” xarakterli sənədlərə də tətbiq edilə bilər. Bu, elektron sənəd dövriyyəsinin istifadəsi hallarında, xüsusilə aktualdır. Başqa sözlə desək, sənədin yalnız kağız üzərində mövcudluğu halında ona hüquqi qüvvənin verilməsi düzgün mövqe sayılmır. Bizim cəmiyyətimiz hələ informasiya cəmiyyətinin inkişaf

fının ilkin mərhələsində olduğundan əksər hallarda milli qanunvericilikdəki “yazılı” termini məhz kağız daşıyıcısında yazılan və ya dərc edilən variantı ifadə edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 46-cı maddəsinin 4-cü hissəsi müəyyən edir ki, “on beş yaşından on səkkiz yaşınadək olan şəxslərlə əmək müqaviləsi bağlanarkən onların valideynlərindən və ya övladlığa götürənlərdən (qəyyumlarından) birinin və yaxud qanunla onları əvəz edən şəxslərin yazılı razılığı alınmalıdır” [19]. Milli qanunvericiliyimizdə belə normalar o qədər də az deyil. Yəni, məhz “elektron forma” deyil, “yazılı forma” terminindən istifadə olunur. Bununla belə, göstərilən çatışmazlıqlara baxmayaraq, elektron formada verilən, elektron imza ilə fiksasiya edilən sənədin hüquqi qüvvəyə malik olmadığını iddia etmək düzgün deyildir.

Hüquqi aktın ciddi qüsurulara malik olduğu, yəni qanunvericiliyin tələblərinə cavab vermədiyi halda o, hüquqi qüvvəsini itirir, tamamilə və yaxud da qismən etibarsız hesab edilir. Lakin hüquqi akt yalnız onun qanunvericiliyə uyğun gəlməməsi baxımından deyil, həm də onun özündə ifadə edilən və yalnız müəyyən müddət üçün yaradıldığı qeyd olunduğu əsaslar üzrə də hüquqi qüvvəsini itirə bilər.

Demək lazımdır ki, hüquqi aktın yuridik qüvvəsi həmin aktın hüququn subyektləri üçün hansısa nəticələri doğurduğunu ifadə edən xarakteristikasının tanınmasıdır. Nümunə olaraq deyək ki, normativ hüquqi aktda əks etdirilən məlumat dövlətdə və ya hətta bir neçə dövlətdə hüququn bütün subyektlərinə şamil olunur, digər sənədlərdə əks etdirilən məlumat isə yalnız hüquq subyektlərinin məhdud dairəsinə toxunur. Lakin məhdud dairəyə baxmayaraq, o da hüquqi qüvvəyə malikdir. Yəni, demək olar ki, hüquqi aktın hüquqi qüvvəsi dövlət idarəçiliyinin, mülki dövriyyənin və s. sahələrin normal fəaliyyətinə şərait yaradır. Beləliklə, hüquqi aktın hüquqi qüvvəsinin təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, hüquqi qüvvə aktın gələcək taleyini, hüquq subyektləri üçün bu və ya digər hüquqi nəticələrin baş verməsini müəyyənləşdirən bir kateqoriyadır. Müasir dünyanın praktiki olaraq cəmiyyətin və dövlətin bütün sferalarının tam inkişafının asılı olduğu sənəd dövriyyəsinə (məlumatın kağız və ya virtual daşıyıcılarına) əsaslandığını nəzərə alsaq, hüquqi aktın hüquqi qüvvəsi məsələsinin nəzərdən keçirilməsi və öyrənilməsi daha çox əsaslandırılmış hesab edilir. Eyni zamanda informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində xüsusi qaydada qeydə alınan və rəsmiləşdirilən informasiyanın çatdırılmasının yeni formaları meydana çıxmışdır və belə bir mühitdə hüquqi aktın hüquqi qüvvəsini yalnız mücərrəd elmi anlayış kimi dəyərləndirmək məqsədəuyğun deyildir.

Müasir gərəkliyin nəzərə alınması baxımından M.M.Qarabəyovun hüquqi aktlara aid təsnifatı etiraz doğurur. Onun mövqeyinə görə, hüquqi aktların universal, ümumiləşdirici təsnifatı baxımından onların aşağıdakı

formalarını ayırmaq olar:

1) sənədli şəkildə rəsmiləşdirilmiş göstərişlər. Bu ən əvvəl müxtəlif hüquqi sənədlərdə ifadə edilmiş pozitiv hüququn normalarıdır;

2) hüquqa əsaslanan akt-hərəkətləri ifadə edən hüquq realizəedici hərəkətlər. Hüquqi aktların bu kateqoriyası hüquqtətbiqçiləri üçün, həmçinin də mülki hüquqi əqdlərdə kontragentlər üçün xarakterikdir və müəyyən hüquqi əhəmiyyətə malik olan hərəkətlərdə ifadə olunur;

3) ayrı-ayrı subyektlərin pozitiv yaxud neqativ əhəmiyyətə malik hüquqi gerçəklikdə öz ifadəsini tapan hərəkətlər. Bura vətəndaşların hüquq münasibətlərini müəyyən edən, dəyişdirən və ya onlara xitam verən hərəkətləri, siyasi nitqləri, müsahibələri aid etmək olar [20, 49].

Bu cür bölgü (xüsusilə sonuncu forma) hüquqi doktrinanın müddəaları ilə uzlaşmır və milli qanunvericiliyin göstərişləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanununun 1.0.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq hüquqi aktlar normativ hüquqi aktlardan, normativ xarakterli aktlardan və ya qeyri-normativ hüquqi aktlardan ibarətdir [21]. Belə dəqiq qanunvericilik təsnifatının olmasına baxmayaraq, təcrübədə normativ və qeyri-normativ aktlar arasındakı fərqləri aşkar etmək çətindir. Yeri gəlmişkən, normativ aktları qeyri-normativ aktlardan düzgün fərqləndirmədən mükəmməl hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi mümkün deyil. Şübhəsiz ki, “subyektlər tərəfindən hüquqi aktın nəşr olunması və onun gələcəkdə tətbiqi üçün mühüm olan hər bir dövlət orqanının yalnız rəsmi olaraq onun səlahiyyətləri həddlərinə aid edilən hüquqi aktları qəbul etmək hüququnu özündə ehtiva edən qaydanın nəzərə alınmasıdır” [22, 10].

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-normativ hüquqi aktın mahiyyəti ilk növbədə onun adı ilə (“qeyri-normativ”), yəni normativ müddəaları əks etdirməyən akt olaraq müəyyənləşdirilir. Məhz bu amilin əsasında normativ aktın qeyri-normativ aktdan fərqləndirilməsi meyarını müəyyən etmək lazımdır. Onların arasında mühüm olanı odur ki, qeyri-normativ aktlar fərdi-birdəfəlik, fərdi-müəyyənəedici səciyyə daşıyırlar və başlıca olaraq təşkilati məsələlər üzrə qəbul edilirlər (məsələn, vəzifəyə təyin etmə haqqında, rütbənin verilməsi haqqında və s.). Belə bir mövqe ilə razılaşmaq lazımdır ki, “normativ aktlar şəxslərin qeyri-müəyyən dairəsi üçün məcburi davranış qaydaları müəyyən etdiyindən, çoxdəfəli tətbiq üçün nəzərdə tutulduğundan hüquqi tələblərə zidd olan normativ hüquqi aktın qəbul edilməsinin mənfi nəticələri belə bir fərdi aktın qəbulu ilə müqayisədə ölçüyəgəlməz dərəcədə artır” [23, 105].

Normativ aktları qeyri-normativ aktlardan düzgün şəkildə fərqləndirmədən səlahiyyətli orqanların aktlarının layihələrinin hazırlanması, hüquq normalarının sistemləşdirilməsi, dərc olunması və qüvvəyə gətirilməsi, köh-

nəlmış müddəaların ləğvi və ya dəyişdirilməsi yolu ilə cari qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, qüvvədə olan qanunvericiliyin düzgün uçotunun aparılması mümkün deyildir.

Normativ və qeyri-normativ aktların fərqləndirilməsi zamanı yalnız həmin aktların adlarını əldə rəhbər tutmaq düzgün olmazdı. Ona görə ki, həm hüquq ədəbiyyatında, həm də qüvvədə olan qanunvericilikdə yalnız hüquqi aktın adı əsasında bu və ya digər hüquqi sənədin yerini müəyyənləşdirməyə imkan verən dürüst təsnifat yoxdur. Bununla əlaqədar, nəzəriyyəçilərin əksəriyyəti təsdiq edir ki, “münasibətlərin konkret subyektinə ünvanlanan fərdi hüquqi aktdan fərqli olaraq normativ hüquqi akt özündə normaları əks etdirir” [24, 37].

Bununla belə, milli qanunvericilik praktikasında normativ xarakterli aktların fərqləndirilməsi hüquq nəzəriyyəsində aktların normativ və qeyri-normativ (fərdi) olaraq ənənəvi təsnifləndirilməsi çərçivəsinə “sığmır”.

Bununla əlaqədar hesab edirik ki, normativ xarakterli aktların mahiyyətinin dərk edilməsi, onların normativ-hüquqi və qeyri-normativ xarakterli aktlardan fərqli cəhətlərinin ortaya çıxarılması üçün Herbert Hartın hüquq sistemini “birinci və ikinci dərəcəli qaydaların vəhdəti kimi” baxılmasını özündə ehtiva edən konsepsiya böyük pozitiv nəticə verə bilər.

Hüquq sisteminin mürəkkəbliyini nəzərə almaqla H.Hart iki müxtəlif, lakin bir-birilə sıx bağlı olan qaydaların tipləri arasında fərqləri açıb göstərməyi təklif edir. Onun yanaşmasına görə, “ilkin və ya əsas sayılan birinci növ qaydalar istəkdən asılı olmayaraq müəyyən hərəkətlərin edilməsini və ya bu hərəkətlərin edilməsindən çəkinməni əks etdirirlər. İkinci növ qaydalar birincilərə münasibətdə müəyyən mənada parazitik və ya ikinci dərəcəli olurlar, çünki onlar insanlara müəyyən hərəkətlərin edilməsi yolu ilə yeni birinci növ qaydalar tətbiq etməyə, köhnələrini ləğv etməyə və ya dəyişdirməyə və ya onların tətbiqi sferasını müxtəlif üsullarla dəyişdirməyə və onların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti təşkil etməyə imkan verir” [25, 86-87].

Müvafiq məsələyə dair H.Hartın yuxarıda göstərilən anlamının tərəfimizdən məqbul sayılması ilə əlaqədar yalnız normativ hüquqi aktların, normativ xarakterli aktların və qeyri-normativ (fərdi-hüquqi) aktların fərqləndirilməsinin əlamətlərinin deyil, habelə həmin hüquqi aktların ümumi xüsusiyyətlərinin və əlaqələrinin aşkarlanması zəruri hesab edilir. Şübhəsiz ki, hüquqi aktın bu növləri arasında çoxlu sayda ümumi cəhətlər vardır. Belə ki, onların hamısı:

- öz məzmununda əks etdirilən hüquqi göstərişlərin qətiliyi ilə xarakterizə olunurlar;

- dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə təmin olunmada ifadə olunan hökmran xarakterə malikdirlər;

- bunun üçün xüsusi olaraq müvəkkil edilmiş şəxslərin ciddi şəkildə müəyyənləşdirilmiş fəaliyyətinin nəticəsi hesab olunurlar;
- yalnız müəyyən struktura deyil, həm də pozulduğu təqdirdə onların etibarsız hesab olunmasına gətirib çıxaran atributlara malikdirlər;
- ictimai münasibətləri tənzimləyirlər;
- nizamlılığın və hüquq qaydasının təsdiqinə yönəlik ümumi istiqamətə malikdirlər.

Eyni zamanda normativ hüquqi aktların, normativ xarakterli aktların və qeyri-normativ (fərdi-hüquqi) aktların fərqləndirici cəhətlərinin açılıb göstərilməsi zamanı hüquq nəzəriyyəsi tərəfindən işlənilib hazırlanmış prinsiplial müddəaların da diqqətdə saxlanması zəruridir. Nümunə üçün deyək ki, bu müddəalara müvafiq olaraq qeyri-normativ hüquqi aktlar aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunurlar:

- 1) həmin aktlar özünün hüquqi tənzimlənməsini tələb edən konkret münasibətlərə yönümlülüyə malikdirlər;
- 2) bu aktların köməyi ilə fərdi miqyasda hüququn subyektlərinin yuridik hüquqlarının və vəzifələrinin yaranması, dəyişdirilməsi və ya xitamı həyata keçirilir;
- 3) hüquqi aktların bu növü onların qüvvəsinin ünvanlandığı subyektlər qismində personal olaraq fərdiləşdirilmiş şəxsləri göstərir;
- 4) göstərilən aktlar normativ hüquqi aktları tamamlayırlar;
- 5) hüquqi tənzimlənmə mexanizminin müstəqil komponentləri qismində çıxış edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanunu.
2. Dövlət orqanlarında, dövlət mülkiyyətində olan və paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərdə və büdcə təşkilatlarında kargüzarlığın aparılmasına dair Təlimat (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2003-cü il tarixli 935 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).
3. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının 9 mart 2004-cü il tarixli Qanunu.
4. Каргин К.В. Юридические документы. Автореф. дис... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2005, 27с.
5. Ягофаров Д.А. Теория государства и права: словарно-справочное пособие. - Екатеринбург: Наука, - 1997, - 135с.
6. Стародубцев С.В. Понятие и виды юридических документов. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Москва: - 2006, - 25с.
7. Ермолаева А.В. Понятие правового акта как официального документа // Делопроизводство, - 2003, №1. - с.12-18.
8. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. Т. 2. - Москва: Юрид. лит., - 1982, – 359 с.
9. Тихомиров Ю.А., Котелевская И.В. Правовые акты. Учебно-практическое и справочное пособие. - Москва: Юринформцентр, - 1999, - 382 с.

10. Шопина О.В. Система правовых актов современной России: проблемы теории: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Саратов: - 2002, - 26 с.
11. Правовая жизнь в современной России: теоретико-методологический аспект / Под ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. Саратов: Изда-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2005, 528с.
12. Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. Саратов: Изда-во Саратов. ун-та, 1989, 218с.
13. Административное право: Учеб. пособие / Под ред. Д.А.Гавриленко, С.Д.Гавриленко. - Минск: Амалфея, - 2002, - 416 с.
14. Терюкова Е.Ю. Правовые акты в процессе осуществления конституционного правосудия: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Москва: - 1999, - 35с.
15. Васильев Р.Ф. О понятии правового акта // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11, Право. - 1998, № 5. - с. 3-25.
16. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Qanunu.
17. Здунова Д.И. Юридическая сила правовых актов: Дис... канд. юрид. наук. - Казань: - 2005, - 153с.
18. Кульбякина А.С. Юридическая сила как свойство документа: теоретический анализ // Научная палитра, 2017, - № 2. - с. 35-40.
19. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi.
20. Карабеков М.М. Некоторые вопросы классификации правовых актов // Вектор науки ТГУ, № 5. - 2009, - с.49-52.
21. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanunu.
22. Джура В.В. Правовые акты органов судебной власти: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - Омск: - 2009, - 23с.
23. Жилин Г.А. Судебное признание юридических актов недействительными по заявлениям прокуроров. Комментарий судебной практики. Вып. 5. - Москва: Юрид. лит., - 1999, - 234с.
24. Чиннова М.В. Признаки нормативного правового акта // Бизнес в законе, - 2010, 3. - с.35-38.
25. Харт Г.Л.А. Понятие права / Пер. с англ.; Под общ. ред. Е.В.Афонасина и С.В.Моисеева. - СПб.: Изда-во С.-Петерб. ун-та, - 2007, - 302 с.

СУЩНОСТЬ ПРАВОВОГО АКТА

С.Ф.ТУРАБОВА

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается необходимость исследования проблемы сущности правового акта в аспекте не только признаков и разновидностей правового акта, но и его всестороннего анализа как элемента системы юридических документов, принимая во внимание, что правовым актам присущи характерные для юридических документов свойства.

В статье также подчеркивается, что сущность ненормативного правового акта в первую очередь раскрывается с учетом его названия – «ненормативный», характеризующего его как не содержащий нормативных положений акт. Представляется правомерным признание этого фактора в качестве основного критерия разграни-

чения нормативного и ненормативного актов.

Ключевые слова: право, документ, нормативный акт, законодательство, система, ненормативный акт, акт нормативного характера.

ESSENCE OF A LEGAL ACT

S.F.TURABOVA

SUMMARY

It is noted in the article that the study of the problem of the essence of a legal act requires consideration not only of the features and types of a legal act, but also a comprehensive analysis of a legal act as an element of a system of legal documents, because legal acts have properties characteristic of legal documents.

The article also emphasizes that the essence of a non-normative legal act is primarily determined by its name “non-normative”, which characterizes it as an act that does not contain normative provisions. Based on this main factor, it is necessary to determine the criteria for distinguishing a normative act from a non-normative one.

Keywords: law, document, normative act, legislation, system, non-normative act, act of the normative character.

UOT 349: 336. 12:347, 73**MİLLİ HÜQUQ MƏNBƏLƏRİNİN
ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ****Y.E.YAVƏRZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
yaver_019@inbox.ru**

Məqalədə ənənəvi yanaşma nöqtəyi-nəzərindən normativ hüquqi aktların müasir hüququn ən mükəmməl və başlıca mənbəyi hesab olunduğu və bununla yanaşı olaraq müasir Azərbaycanda hüquq mənbələri sistemində məhkəmə presedentlərinin yerinin tədqiqinin vacibliyi vurğulanır. Qoyulan problemin təhlili nəticəsində belə bir mövqe ortaya qoyulur ki, son illərdə Azərbaycan hakimlərinin hüquq mədəniyyətinin və ixtisaslaşma səviyyəsinin yüksəlməsi məhkəmə praktikasının normativ tənzimləmədə mövcud olan boşluqları doldurmağa qadir olmasına ümid etməyə imkan verir. Araşdırma obyektini təşkil edən məsələlərdən biri də beynəlxalq prinsip və normaların mənbə kimi rolunun aydınlaşdırılmasından ibarətdir.

Açar sözlər: hüquq, mənbə, normativ hüquqi akt, qanunvericilik, sistem, norma, konsepsiya.

Ənənəvi yanaşma baxımından normativ hüquqi aktlar müasir hüququn əsas və ən mükəmməl mənbəyi olaraq qəbul olunurlar. Bununla belə, mənbə kimi normativ hüquqi aktın üstünlükləri ilə yanaşı, onun müəyyən çatışmazlıqlarla müşayiət olunması da nəzərə çarpır ki, onların da arasında pozitiv hüququn həddən artıq formalizmə meyliyini göstərmək olar. Qanunun “hökmranlığı” şəraitində məhkəmə hüquqyaradıcılığı müəyyən mənada qanunun göstərişlərinin “mexaniki” şəkildə bu və ya digər həyati vəziyyətə şamil olunması kimi anlaşılır. Buradan irəli gələn “nəticə” isə konkret bir hala münasibətdə qanunun göstərişlərindən hasil olunan hərfi xülasə kimi dərk edilir ki, bu da praktikanın sınağına tab gətirmir. Bu mənada ölkəmizdə digər hüquq mənbələrinə, xüsusən də məhkəmə presedentinə münasibətdə baş verən köklü dəyişiklik təqdir edilməlidir. Həmin dəyişiklik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin yaradılması anından başlayaraq ölkədə məhkəmə praktikasının tətbiqi sahəsinin genişlənməsində, “Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi hüququnun” milli hüquq qaydası çər-

çivəsində tətbiq edilməsində, ölkə hüquqşünaslarının əksəriyyəti tərəfindən məhkəmə presedentinin milli hüququn mənbəyi kimi tanınmasında ifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, hüququn inkişafı mürəkkəb bir prosesdir. Məsələn, Almaniyada xüsusi hüququn inkişafı yalnız 1900-cü il Mülki Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi və ayrı-ayrı qanunların qəbulu ilə baş vermir. Hazırda Almaniyanın xüsusi hüquq sistemi habelə məhkəmə qərarları - “presedentlər”lə genişlənərək inkişaf edir. Bu presedentlər vasitəsilə Almaniya Mülki Məcəlləsindəki bəzi daxili uyğunsuzluqlar aradan qaldırılır, normaların əsasında duran qanunvericinin iradəsi şərh edilir, əsassız varlanmaya, zərərin vurulmasına görə məsuliyyətin baş verməsi və s. qeyri-tipik münasibətlərlə bağlı həll yolları ortaya qoyulur [12, 66].

Almaniya Mülki Məcəlləsinin həddindən artıq geniş və mücərrəd şəkildə formalaşdırılmış norma və anlayışları zaman etibarilə fəal məhkəmə hüquqyaradıcılığının da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, öhdəliklərin icrasına münasibətdə “vicdanlılıq” anlayışına Məcəllənin mətnində yalnız bir dəfə - 242-ci paragrafda rast gəlinir. Məhkəmə praktikası sayəsində isə bununla bağlı məsələlər o qədər dəqiq və təfərrüatlı şəkildə verilmişdir ki, nəticədə yalnız bu anlayışın şərhini bütöv bir cildi əhatə edir.

Məlumdur ki, hüquq normasının mahiyyəti müvafiq normada öz əksini tapan qaydanın məcburiliyi ilə ifadə edilir və heç bir halda həmin qaydanın əhatə etdiyi şəxslərin sayı ilə bağlı deyildir. Konkret məhkəmə qərarının “nüfuzunu” təmin etmək və analoji münasibətlərin baxışı zamanı onu bir “ölçü” kimi qəbul etmək, şübhəsiz, müsbət əhəmiyyət daşıya bilər. Məhkəmə normayaradıcılığı konsepsiyasının daim tənqidlərə məruz qalmasına və bu gün də mübahisələr doğurmasına baxmayaraq, məhkəmə presedentinin bu mexanizmi geniş yayılmışdır və gerçəklikdə onun istifadəsinə qarşı heç bir göstəriş yoxdur. Nümunə üçün deyək ki, ABŞ-da iddia olunduğu kimi, hakim dəyişən sosial şəraitə uyğunlaşmaq, yeni ictimai tələbatları üzə çıxarmaq və onların əsasında hüququ inkişaf etdirən və zənginləşdirən qərarlar qəbul etmək zərurəti ilə üzləşir [11, 110]. Azərbaycanda hüquq sisteminin əsasən qanunvericiliyin dəyişdirilməsi yolu ilə inkişaf etməsi nöqtəyindən azad hüquq ideyası prinsip etibarilə bizim hüquqi qayda üçün qəbul ediləməz görünür. Lakin eyni zamanda belə bir faktı da etiraf etmək lazımdır ki, hakimin iştirakı və müvafiq olaraq məhkəmə təcrübəsi olmadan hüquq sistemi mütərəqqi yönümdə inkişaf edə bilməz [9, 28].

Bu baxımdan da hesab olunur ki, Azərbaycan hüququnun mənbələri sistemində məhkəmə presedentləri ilə bağlı mövqeyə qanunvericilik qaydasında yenidən baxılmasının vaxtı çatmışdır. Bununla əlaqədar bir sıra müəlliflər tərəfindən ifadə edilən belə bir mövqeni tam əsaslı hesab etmək

lazımdır ki, məhkəmə hüququnun müstəqil doktrina qismində təşəkkül tapması qanunun aliliyi ideyasına heç də xələl gətirmir [4, 14-15]. Əksinə, son illər ərzində Azərbaycan hakimlərinin hüquq mədəniyyətinin və ixtisaslaşma səviyyəsinin yüksəlməsi ümid etməyə imkan verir ki, məhkəmə praktikası normativ tənzimləmə sahəsində mövcud olan boşluqları doldurmağa qadirdir. Müşahidə olunan tendensiyanın obyektiv səbəbləri vardır, çünki İtaliya, Fransa və qitə hüquq sisteminə aid olan digər ölkələrdə hakimlərin yalnız qanuna tabe olması prinsipi ilə yanaşı, qanunun qeyri-təkmilliyi səbəbindən ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsindən imtinanı qadağan edən prinsip də mövcuddur ki, bu da ictimai həyatın sürətli inkişafı ilə ayaqlaşmır. Bununla əlaqədar hesab edirik ki, milli hüquq elmində də məhkəmə presedentinin yeri və rolu birmənalı olaraq tanınmalıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 11.5-ci maddəsində buna zəmin yaradan müddəə də öz əksini tapmışdır: “Mülki hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normasının olmaması və ya onun qeyri-müəyyənliyi məhkəmənin mülki işə baxmaqdan imtina etməsinə əsas verə bilməz” [1].

Bundan əlavə, məhkəmə praktikası hüquq pozuntuların yeni təzahürlərinin, müxtəlif hüquq sahələrinin müəyyən institutlarının və normalarının tətbiqinin mənasını və hədudlarını anlamaqda çətinliklərin, ayrı-ayrı hüquq sahələri arasında mövcud olan ziddiyyətlərin aşkar edilməsinə kömək edir. Birbaşa hüquqi müddəaların olmadığı bir şəraitdə hər hansı konkret halın həlli qanunvericilik göstərişlərinin qəbulunu gözləyə bilmədiyi üçün mübahisəli və mürəkkəb məsələlər üzrə Ali Məhkəmə instansiyalarının qərarlarının mübahisəli halların həlli üçün müəyyən bir nümunə, model kimi istifadə edilməsi praktikası nəzərə alınmalıdır.

Hüququn mənbəyi kimi məhkəmə presedentinin məcburi qüvvəsi ondan irəli gəlir ki, hər hansı məhkəmə yuxarı məhkəmələrin mübahisə doğurmayan qərarları ilə bağlıdır, lakin presedentin təfsirində məhkəmə tam sərbəstliyə malikdir. Bununla yanaşı, presedentlərin “doğru olan” və “doğru olmayan” növlərə ayrılması və bununla da hakim tərəfindən onun qeyri-düzgün və ya qeyri-ədalətli olması haqqında qənaətə gəlinədiyi halda, hakimin presedentdən kənara çıxmaq üçün bu cür əsaslandırılmaya əl atması yolverilməz hesab edilməlidir. Birinci halda daha yüksək məhkəmə instansiyası tərəfindən hüququn rəsmən bəyan edildiyi və bu bəyanatın düzgün olması ilə məhkəmənin də razılaşdığı təqdirdə presedent dəyişikliklərə məruz qalmır. İkinci halda isə hakimlər məhkəmə presedentinə uyğun hərəkət etməməlidirlər. Bu zaman hakimlər yeni hüquq yaratmırlar və yalnız hüquqi qaydaların ifadə olunmasında əvvəlki məhkəmələrin səhvini düzəldirlər. Belə olan halda, məhkəmə qərarının hüquqi qayda kimi çıxış etməməsi ehtimal edilir.

Presedentlərin tətbiqi ilə bağlı müsbət amillərin sırasına habelə onun yalnız hüquqa deyil, bütövlükdə ictimai həyata müsbət təsir göstərdiyini aid

etmək olar. Presedentlər hüquqtətbiqetmə praktikasını tarazlayır, məhkəmələr vasitəsilə sırası vətəndaşlar tərəfindən hüququn bir ictimai dəyər kimi qəbuluna köməklik edir, hüquqda boşluqları tamamlayır. Presedentlər sisteminin mövcud olması özü-özülüyündə hakimlərin məsuliyyətini və peşəkərlığını yüksəldir, maarifləndirici əhəmiyyət daşıyır və tərbiyəvi effekt təsiri göstərir.

Şübhəsiz ki, presedentlərdən istifadə olunan ölkələrdə milli hüquq sistemi öz mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. Vaxtilə sosialist hüquq nəzəriyyəsi və praktikasında hüququn presedent forması, ümumiyyətlə, qəbul edilməmişdir. Çünki o zaman sosialist hüquq doktrinası belə bir mövqedən çıxış edirdi ki, məhkəmə və inzibati orqanlar hüququ yaratmalı deyil, onu tətbiq etməlidirlər [6, 254]. Bundan fərqli olaraq, İngiltərə orta əsrlərdən bu günə qədər hüquq mənbəyinin göstərilən növündən, yəni presedentlərdən müvafəqiyyətlə istifadə edir. Şübhəsiz ki, bu mənbə müsbət xüsusiyyətlərə malikdir. Ona görə də hesab edirik ki, müasir Azərbaycanda da presedentlərin istifadə dairəsinin və şərtlərinin dərinədən öyrənilməsi olduqca vacibdir. Bu, onunla izah edilir ki, qanunvericilik fəaliyyəti həddindən artıq ağır və ləng bir prosesi özündə ehtiva edir; həmin prosədə bu fəaliyyətin həyatdan geri qaldığı və onun yeni tələbləri tam təmin etmək üçün yetərli olmadığı müşahidə olunur. Fasiləsiz inkişaf edən həyat heç vaxt özünün axarını dayandırmır. Bundan fərqli olaraq qanunvericinin fəaliyyətində vaxtaşırı fasilələrin olması da qaçılmazdır. Mütəmadi olaraq ortaya çıxan mübahisəli hüquqi məsələlər bütövlükdə onların qanunverici tərəfindən həll olunmasını gözləyə bilməzlər: o, onları həll etməyə başlamazdan əvvəl bəzi hallarda həmin mübahisələr kazuslarda, yəni qanunvericinin iştirakı olmadan praktika ilə həll olunurlar. Bir mübahisəli hal üçün qəbul edilən qərar bir sıra digər oxşar hallar üçün presedentə çevrilir. Beləliklə də, presedentlər yolu ilə hüquq normaları yaradılır.

Bunu ilk növbədə məhkəmə praktikasında müşahidə etmək olar. Tarixin heç bir mərhələsində məhkəmənin fəaliyyəti həyatın ayrı-ayrı hallarına münasibətdə təkə qanunun tətbiqi ilə məhdudlaşmamışdır. Hətta ən mükəmməl qanunvericilik hər bir həyati hadisəni irəlicədən nəzərdə tuta bilməz və özündə müəyyən qaçılmaz boşluqları ehtiva edir ki, bunlar da məhkəmə praktikası ilə tamamlanırlar. Bütün müasir dövlətlərdə belə bir ümumi qayda mövcuddur ki, məhkəmə mövcud qanunların natamamlığı, aydın olmaması və ziddiyyətliyi bəhanəsi ilə işlərin baxılmasından imtina edə bilməz. Ona görə də qanunla nəzərdə tutulmayan hər hansı mülki mübahisənin məhkəmə baxışına daxil olduğu halda məhkəmə bu və ya digər qərarı çıxarmağa borcludur. Aydın ki, mütəmadi olaraq baş verən belə hallarda məhkəmə müvafiq işi qanunvericilikdə öz ifadəsini tapmayan hüquqi başlanğıcların əsasında həll edir.

Məhkəmə tərəfindən çıxarılan istənilən qərar böyük hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki ədalət mühakiməsinin elementar şərti ondan ibarətdir ki, məhkəmə bütün oxşar halları eyni qaydalar əsasında həll etməlidir. Ona görə də ayrıca götürülmüş kazusun həlli kimi presedent, yəni bütün analoji hallar üçün ümumi hüquq normasını müəyyən edir. Beləliklə, məhkəmə yalnız qanunu tətbiq etmir, həm də ona əlavə olaraq yeni hüquqi qaydalar yaradır.

Məsələn, İngiltərədə indiki dövrdə məhkəmə presedenti hüququn rəsmi mənbəyi kimi tanınır və ingilis hüququnda 350000-dən artıq presedent mövcuddur [5, 242]. İngiltərədən fərqli olaraq, qitə hüquq sistemi dövlətlərində məhkəmə presedenti rəsmi şəkildə əsas hüquq mənbəyi kimi tanınmır. Bununla belə, həmin dövlətlərdə də qanuna əlavə olaraq məhz bu yolla yaradılan çoxsaylı hüquq normalarını göstərmək olar.

Bundan başqa, müasir dövlətlərdə hüquq mənbəyinin əhəmiyyəti yalnız məhkəmə presedenti ilə bağlı deyil. Burada hüquq normaları digər hakimiyyət orqanlarının da fəaliyyəti nəticəsində ayrı-ayrı presedentlərin yaradılması yolu ilə baş vermişdir. Məlumdur ki, İngiltərə dövlət hüququnun bir sıra mühüm təsisatları presedentlər yolu ilə ərsəyə gətirilmişdir. Belə ki, əvvəllər Nazirlər Kabinetinə münasibətdə hər hansı konkret qanun müddəaları nəzərdə tutulmamışdır. Parlamentin etimadsızlıq rəyi halında Nazirlər Kabinetinin istefaya çıxmasını ehtiva edən qayda ayrıca qanunun qəbulu ilə deyil, məhz yazılmamış siyasi presedentlərin bərqərar olması vasitəsilə həyata vəsiqə almışdır.

Beləliklə, müasir dövrdə presedentlərin geniş tətbiqi ilə bağlı qeyri-məhdud sayda nümunələr göstərmək olar. Müasir Azərbaycanda hüquq praktikası və doktrinası hüququn rəsmi mənbələri qismində qəti şəkildə məhkəmə presedentini tanımamasına baxmayaraq, son on illikdə məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına dövlət hakimiyyətinin müstəqil qolu kimi onların konstitusion statusuna uyğun olan səlahiyyətlər verilmişdir.

Fikrimizcə, bu sahədə köklü dəyişikliklərin baş verməsinə “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanının qəbulu səbəb olmuşdur. Həmin Fərmanın 6-cı bəndində dəqiq bildirilir ki, “Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələrinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilsin ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar” [2]. Bununla əlaqədar professor M.F.Məlikova haqlı olaraq bildirir ki, “özünün sosial-siyasi və

hüquqi əhəmiyyətliyi baxımından Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının göstərişləri məhkəmə presedenti haqqında məsələnin qoyulduğu yeni mərhələ açmış oldu, ölkənin hüquq siyasətinin yeni strateji istiqamətini ifadə etdi ki, bunlar da mahiyyət etibarilə hüquq mənbələrinin sisteminin və bütövlükdə qanunvericilik sisteminin inkişafı probleminə mühüm bir xətti özündə ehtiva edir” [7, 9].

Fikrimizcə, məhkəmə presedentinin milli hüququn mənbəyi kimi tanınması daha çox “konseptual” mənə daşır və onun tətbiq olunduğu konkret hallardan kənar şərtsiz məcburi qüvvəyə malik olması kimi dəyərlənməməlidir. Beləliklə, bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında hüququn mənbəyi qismində məhkəmə presedentinin tanınması problemi əhatəli öyrənilməlidir və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun tətbiqi və onun məhkəmə praktikasında geniş şəkildə nəzərə alınması artıq gündəmdə olan məsələdir. Bununla yanaşı, məhkəmə presedentinin milli hüququn mənbəyi kimi tanınması ilə bağlı həlledici söz qanunvericiyə məxsusdur.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında presedent hüququnun tətbiqi sahəsi tədricən genişlənir. Azərbaycan Respublikası tərəfindən Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası rəsmi olaraq tanınmışdır və bununla əlaqədar ölkə məhkəmələri öz fəaliyyətində İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin praktikasını nəzərə almalıdırlar. Bu məhkəmənin qərarlarının presedentə əsaslandığı nöqtəyi-nəzərindən, Konvensiyaya qoşulan hər bir dövlət heç bir məhdudiyət olmadan məhkəmə tərəfindən qəbul edilən bütün qərarlarla hesablaşmalıdırlar.

Hüququn mənbələri sistemində məhkəmə aktlarının yeri problemini nəzərdən keçirərkən bir çox müəlliflər onların qanun qarşısındakı prioritetini tanıyırlar. Onlar qeyd edirlər ki, “hüquqi dövlətdə prioritet həmişə qanuna verilir” [10, 153]. Hüquqi dövlət çərçivəsində əminliyin belə dərəcəsi ilə bunun əksini də etiraf etmək olar, yəni prioritet məhkəmə qərarına verilir. Konstitusiyaya məhkəmə icraatı qaydasında qanunun qeyri-konstitusion hesab edildiyi halda şübhəsiz ki, üstünlük Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarına verilir.

Konstitusiyaya münasibətdə konstitusiyaya məhkəmə aktlarının tabeli xarakteri mübahisəsizdir. Ümumi qaydaya əsasən konstitusiyaya məhkəmə aktları qanunqüvvəli xarakterə malikdirlər. Bununla belə, bu münasibət mütləq də deyildir. Çünki bir sıra konstitusiyaya məhkəmələri qanunların yoxlanılması və ləğvi hüququna malikdirlər. Demək lazımdır ki, qanuna münasibətdə bu məhkəmələr ikili rol oynayırlar: bir tərəfdən həmin məhkəmələr qanuna tabedirlər, onu tətbiq edirlər, digər tərəfdən isə məhkəmələr qanunun əsaslılığını yoxlayırlar və onu ləğv etmək hüququna malikdirlər. Bu məsələdə normativ aktların qeyri-hüquqi kimi tanınması haqqında onların hüquq

mənbələri sistemində yerini müəyyən edən ikili xarakteri ifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasında adət hüququnun gələcək inkişaf perspektivlərinə münasibətdə qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli hüquqşünaslığın təcrübəsinə uyğun olaraq adət sosioloji məktəbin istədiyi kimi hüququn əsas və ilkin elementi sayılmır. O, yalnız ədalətli qərarı tapmağa imkan verən elementlərdən biridir. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində bu element qanunvericiliyə münasibətdə birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik deyildir.

Azərbaycan dövlətində baş verən köklü dəyişikliklər mərhələsində, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqi inteqrasiyası tendensiyalarının gücləndiyi bir şəraitdə hüququn ümumi prinsiplərinin milli hüququn mənbəyi qismində tanınması məsələsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhdud normativ yanaşmaya görə hüquq prinsiplərinin praktiki təyinatı yalnız hüquqyaratma və hüquqtətbiqi üçün hansısa istiqamətləndirici məqamlara müncər edilir. Özü də hüquqyaratmada onlara konkret normaların məzmununa təsir göstərən “nəzəri” baza rolu ayrılmış, hüquqtətbiqində isə onların funksiyaları yalnız həmin normaların təfsirinə olan tələbatlarla məhdudlaşdırılmışdı [6, 8]. Mahiyyət etibarilə hüququn prinsipləri insan fəaliyyətinin ən mühüm sahələrinə vasitəçilik etmək üçün deyil, müstəsna olaraq normativ massivin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı ehtiyacları təmin etmək üçün nəzərdə tutulur.

Bununla belə, fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında hüququn bir sıra yeni sahələrinin təşəkkülü prosesində hüququn ümumi prinsiplərinin onun müstəqil mənbəyi qismində rəsmi olaraq tanınmasının əhəmiyyəti şəxsizdir. Bunu dünya praktikası da sübut edir. Məsələn, Fransada hüququn ümumi prinsipləri elə əvvəlcədən inzibati hüququn mənbəyi kimi çıxış edirdi. İnzibati hüququn meydana çıxdığı dövrdən başlayaraq bu sahənin xüsusi hüquqdan fərqli olaraq məcəlləşdirilməməsi nöqtəyi-nəzərindən Dövlət Şurası (inzibati məhkəmələr sistemində ali instansiya) bilavasitə hər hansı aktla bağlı olmayan normaları müəyyənləşdirir. Belə ki, inzibati məsuliyyət, inzibati müqavilələr barəsində normalar inzibati məhkəmə tərəfindən hüququn yazılı mənbələrindən asılı olmayaraq yaradılmışdır. Çünki inzibati hakim Mülki Məcəllənin normalarını tamamilə kənara qoymuş və inzibati hüquqda bu normaları əvəzləməyə qadir olan prinsipləri tapmamışdır.

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq hüququn prinsipləri hazırkı dövrdə də bir çox sivil dövlətlər tərəfindən əməkdaşlıq prosesində qlobal problemləri həll etməyə imkan verən qaydalar toplusu kimi tanınır. Bu baxımdan da, belə bir hal tamamilə qanunauyğun görünür ki, Azərbaycan dövləti dünya birliyinin tamhüquqlü üzvü olaraq özünün 1995-ci il Konstitusiyasının 10-cu maddəsində təməli mahiyyət daşıyan belə bir müddəanı təsbit etmişdir: “Azərbaycan Respublikası digər dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq nor-

malarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur” [3]. Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasında bu müddəanın Konstitusiyaya səviyyəsində bəyan edilməsi onun sülhsevər xarici siyasətinin bariz nümunəsidir və onun səmərəli həyata keçirilməsi üçün hamılıqla tanınmış beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplərin məzmununun, eləcə də bu prinsiplərin ölkəmizin hüquq sistemi tərəfindən tanınmasının formalarının dəqiq nəzəri müəyyənləşdirilməsini ehtiva edir.

Hüququn ümumi prinsiplərinə pozitiv münasibəti beynəlxalq hüquq doktrinasında və praktikasında da görmək olar. Belə ki, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun 38-ci maddəsinə müvafiq olaraq Beynəlxalq Məhkəmə öz qərarlarında, həmçinin “hüququn mədəni millətlər tərəfindən qəbul edilmiş ümumi prinsiplərinə” əsaslanır.

Beynəlxalq hüququn mənbələri sırasına ümumi prinsipləri daxil etməklə Statutun müəllifləri bununla da Beynəlxalq Məhkəmənin hüquqi bazasını mümkün qədər genişləndirmək istiqamətində söylərini ortaya qoymuşlar. Bu zaman onlar məhkəmə tərəfindən həm beynəlxalq publik hüququn prinsiplərini, həm də milli hüquq sistemlərinin ümumi prinsiplərinin istifadə edilməsini mümkün hesab etmişlər.

Nəhayət, Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip-ideyaları da mühüm rol oynayır ki, bu da onların milli qanunverici tərəfindən hüquqyaratma prosesində hüququn ideoloji mənbəyi qismində istifadə olunmasında özünü büruzə verir.

Beləliklə, fikrimizcə, milli hüququn ümumi prinsipləri kimi, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş bu prinsipləri də hüquqda boşluqların ortaya çıxdığı hallarda qərarların çıxarılması üçün hüquq mənbəyi qismində milli hüquq tətbiqçiləri tərəfindən istifadə oluna bilər. Bununla belə, müəyyən beynəlxalq müqavilə normalarından fərqli olaraq, onlar özləri ilə ziddiyət təşkil edən milli hüququn normalarının əvəzinə tətbiq edilə bilməzlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının əksər hissəsinin məhz müqavilə formasında əks etdirilməsinə baxmayaraq, təcrübədə onlara dair münasibət birmənalı deyil. Belə ki, müasir dövrdə beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının müəyyən hissəsi universal beynəlxalq aktlarda deyil, müxtəlif “bəyannamələrdə”, “qətnamələrdə”, “məlumatlarda” əks etdirilmişdir ki, sonunculara da ayrı-ayrı dövlətlərin nəzəriyyə və praktikasında münasibət müxtəlifdir. Azərbaycan doktrinasının “beynəlxalq hüquq qaydasının ümumi məsələləri üzrə BMT-nin Baş Assambleyasının bəyannamələrində və qətnamələrində, digər universal beynəlxalq təşkilatların əsasnamələrində” öz əksini tapan beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərinə münasibəti bütövlükdə müsbətdir.

Fikrimizcə, milli hüquq sistemində beynəlxalq-hüquqi prinsiplərin yeri-

nin müəyyənləşdirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır ki, beynəlxalq aktlarda, konvensiyalarda və digər sənədlərdə təsbit edilən tanınmış prinsiplər Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin əsasında durur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, - 2000, № 4. - Kitab 1, - maddə 250.
2. “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı // “Azərbaycan” qəzeti, 20 yanvar 2006-cı il.
3. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, - 2002, № 9. - maddə 554.
4. Адилкариев Х. Судебная практика как источник нормотворчества // Советская юстиция, 1989, № 23. - с.14-15.
5. Ingman Terence. The English Legal Process. - L.: Blackstone Press, - 1996, - 444p.
6. Лившиц Р.З. Судебная практика как источник права / Судебная практика как источник права. - Москва: ИГиП РАН, - 1997, - с. 3-15.
7. Məlikova M.F. Qloballaşma və Azərbaycan Respublikasında hüququn inkişafının əsas tendensiyaları / Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının hüquq elminin və təhsilinin inkişafında rolu” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. 2 cildə. II cild. – Bakı: - 2015, - s.7-10.
8. Общая теория права. Курс лекций / Под общ. ред. В.К.Бабаева. - Нижний Новгород: Нижегород. ВШ МВД РФ, - 1993, - 544с.
9. Петрухин И.Л. Правовое государство и правосудие // Советское государство и право, - 1991, - № 1. - с. 19-29
10. Попонов Ю.Г. Теоретические и практические проблемы судебной практики при выполнении судами пробелов в праве // Судебная практика как источник права. - Москва: - 2000, - с. 153-158.
11. Сомерс Р. Господствующая правовая теория США // Советское государство и право, - 1989, - № 7. - с. 109-116.
12. Шумилов В.М. Введение в правовую систему ФРГ. - Москва: ДеКА, - 2001, - 140 с.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПРАВА

Я.Э.ЯВЕРЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье в первую очередь отмечается, что в соответствии с традиционным подходом нормативно-правовые акты являются основным и наиболее совершенным источником современного права. Вместе с тем, исследование в настоящее время места судебных прецедентов в системе источников права Азербайджана имеет особую значимость. Так, повышение в течение последних десятилетий уровня правовой культу-

ры и профессионализма азербайджанских судей дает основание надеяться на возможность искоренения существующих в нормативном регулировании пробелов посредством судебной практики.

В статье также подчеркивается, что закрепленные в международных актах, конвенциях и иных актах принципы составляют основу взаимоотношений Азербайджанской Республики с другими государствами.

Ключевые слова: право, источник, законодательство, система, норма, концепция.

THE MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT NATIONAL SOURCES OF LAW

Ya.E.YAVERZADE

SUMMARY

It is noted in the article that in accordance with the traditional approach, legal acts are the main and most perfect source of the modern law. At the same time, the current study of the place of judicial precedents in the system of sources of law in Azerbaijan is of particular importance. Thus, the increase in the level of legal culture and professionalism of Azerbaijani judges over the past decades gives reason to hope for the possibility of eradicating the existing gaps in the normative regulation through judicial practice.

The article also emphasizes that the principles enshrined in international acts, conventions and other acts are the basis of relations between the Republic of Azerbaijan and other states.

Keywords: law, source, legislation, system, norm, concept.

FƏLSƏFƏ

УДК 18:001.12

**К ВОПРОСУ О ДУХОВНОМ РАЗВИТИИ
ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ****Н.Э.МИКАИЛОВА***Бакинский государственный университет*
mikailova12@yahoo.com

Решение всех насущных проблем современности невозможно решить вне проблемы духовного развития личности. Развитие духовности – это непрерывное и противоречивое явление, оно предполагает возрождение и переоценку ценностей, способность к самовоспитанию, адекватной самооценке, волевых усилий. Духовность проявляется в интеллигентности, высокой культуре чувств, мыслей, действий.

Проблема становления духовно развитой личности тесно связана с проблемой формирования её потребностей. Эстетическая потребность играет определяющую роль в духовном развитии личности. Определяющее воздействие эстетической потребности на духовное развитие личности проявляется в её воздействии на интеллект, мировоззрение, чувственно-эмоциональную сферу и творческие способности.

Ключевые слова: духовность, потребность, идеалы, нормы, ценности, гармонизация, творчество, свобода, мировоззрение.

Интерес к проблеме духовности объясняется уникальностью сложившейся ситуации в мире, обострением глобальных проблем человечества. Современная ситуация переживается как переход к новому качественному состоянию. В связи с этим усиление индивидуально-личностного начала в современной философии – важнейшая особенность современной науки: обсуждаются проблемы места и роли человека в современной и будущей цивилизации, рассматривается проблема значимости его воли и действий в борьбе за сохранение человечества. Сегодня проблемы войны и мира, выживания человечества являются одними из основных. О мире мечтали лучшие умы человечества на протяжении всей его истории (И.Кант, Ф.Вольтер, Э.Роттердамский и т.д.), в XIX в. была создана определённая философская концепция войны и мира.

Решение перечисленных проблем невозможно вне проблемы духовного развития личности. Необходима переоценка роли отдельной личности, которая долгое время рассматривалась как фактор и средство решения производственных задач, подверглась процессам деиндивидуализации и обезличивания. Личностные потери обернулись для общества как материальными, так и духовными потерями. Этим вызвана потребность переоценки ценностных ориентаций, идеалов и человека, и общества. Общество, не придающее должного внимания значимости человеческого фактора, часто оказывается в состоянии глубокого кризиса. Именно поэтому сегодня на первый план выходит проблема возрождения и преемственности идеалов человека, приобретает смысл борьба за удовлетворение человеком своих потребностей и интересов, развитие им своих способностей.

Развитие духовности личности – это возрождение утраченных духовных ценностей и формирование новых, очищение существующих идеалов и принципов жизнедеятельности от деформаций, обогащение новым содержанием всех сторон духовной сферы, приобретение новых социальных качеств, богатого духовного содержания. В то же время развитие духовности – это непрерывное и противоречивое явление. Переоценка и преодоление догм, стереотипов предполагает переоценку ценностей, способность к самовоспитанию, адекватной самооценке, что требует выдержки, волевых усилий.

Часто духовность отождествляется с образованностью, употребляется в значении «сознание», «сознательность». Эти понятия не тождественны. Богатство содержания внутреннего мира человека нельзя сводить лишь к сознанию. Сознание, интеллект человека есть лишь предпосылка духовности, духовность проявляется в интеллигентности, в высокой культуре чувств, мыслей, действий.

Н.Бердяев писал, что человек есть «существо природное, социальное и духовное» [3, 48]; появление нового человека в обществе он связывал с развитием духовности. «Явление действительно нового человека, а не изменение одежд предполагает духовное движение и изменение. Без существования внутреннего духовного ядра и творческих процессов, в нём происходящих, никакой новый социальный строй не приведёт к новому человеку» [3, 151]. Духовность «есть высшее качество, ценность, высшее достижение в человеке» [4, 72]. Это качество особенно проявляется в творческой активности человека, в свободной деятельности. «Вопрос о роли творчества в духовной жизни есть основной вопрос, от него зависит будущее духовности в мире и возможность новой духовности» [4, 146].

Проблема становления человека как личности, как субъекта со-

циального и исторического действия неразрывно связана с проблемой развития его духовности. Уровень развития общества определяется не только развитием производства, ростом производительности труда, но и развитием человека как личности. Поэтому духовно развитая личность является главным фактором общественного прогресса. Духовно развитый человек способен преодолеть эгоизм, корыстные устремления, вести борьбу за утверждение идеалов высокой нравственности.

Духовная жизнь невозможна без реализации в обществе прав и свобод личности, нет духовности без осознания свободы. В.Дудинцев пишет о внутренней свободе человека: «Это та свобода, когда, имея определённые взгляды, я считаю необходимым придерживаться их, несмотря ни на какие обстоятельства несвободы, то есть даже умереть, но не поступиться ими» [11]. Человек, обладающей внутренней свободой, преодолевает эгоистические наклонности, ограничивает собственные соблазны, дурные наклонности, способен к самовоспитанию, стремится к наполнению своего духовного мира нравственными, эстетическими, религиозными и др. ценностями, он способен на творчество, на созидание новых духовных ценностей. Такой человек не только берёт у общества, но и отдаёт ему.

Проблема становления духовно развитой личности тесно связана с проблемой формирования её потребностей: «Для формирования сколько-нибудь значительной способности нужно, прежде всего, создать жизненную потребность в определённом виде деятельности, в определённой форме активного общения с миром» [17, 294]. Потребности определяют и стимулируют человеческую деятельность. Они являются детерминирующим фактором формирования личности и способствуют установлению личностных связей человека с окружающим миром. Для формирования и реализации духовности личности необходима созидательная деятельность.

Потребности человека являются внутренним стимулом всякой жизнедеятельности и представляют собой своеобразную неразвёрнутую программу деятельности. Можно сказать, что потребность есть состояние отдельной личности или отдельной группы людей, отражающее объективные условия существования, субъективно преломлённые через сознание и психику, и являющееся детерминирующим фактором форм человеческой деятельности по достижению полезного результата. Эстетическая потребность выражает стремление к гармонизации действительности и самого человека в соответствии с эстетическим идеалом.

Сфера эстетической потребности – всеохватывающая. Её объектом может быть не только искусство, но и любой объект действитель-

ности: природа, человек, плоды его деятельности. Несмотря на огромное разнообразие этих объектов, эстетическая потребность направлена на то общее, что их объединяет – гармонию. Но человек не довольствуется лишь восприятием этой гармонии, он испытывает стремление и в преобразовании окружающей действительности и самого себя в соответствии со своим эстетическим идеалом. Так эстетическая потребность проходит в своём развитии от стадии восприятия, созерцания к творческой, созидательной деятельности.

Характерная черта эстетической потребности – непосредственное переживание субъектом единства с окружающей действительностью. Удовлетворение эстетических потребностей полностью бескорыстно, лишено утилитарного смысла.

Структурно эстетическая потребность представляет собой систему взаимосвязанных элементов, располагающихся на двух различных уровнях. Первый уровень характеризует эстетическую потребность с точки зрения её взаимосвязи с другими элементами эстетического сознания: эстетическим чувством и познанием, вкусом, оценкой и идеалом. Специфической особенностью эстетической потребности является то, что она не только взаимосвязана с этими элементами, но и включает их как составные части в собственную структуру. Процессы эстетического познания и чувство выступают как первичные элементы, оценка и идеал – как производные.

Второй уровень структуры определяется взаимосвязью эстетической потребности с другими потребностями человека. Выступая как генерализованная потребность, эстетическая потребность подчиняет себе удовлетворение других потребностей, придавая ему определённую форму. Наиболее отчетливо данная особенность проявляется в художественной творческой деятельности, когда эстетическая потребность выступает как художественная.

Эстетическая потребность играет определяющую роль в духовном развитии личности.

В процессе формирования и удовлетворения разносторонних духовных потребностей одновременно происходит процесс формирования человеческих способностей. Ламетри Ж.О. утверждал, что «чем больше у какого-нибудь организма потребностей, тем больше средств даёт ему природа для их удовлетворения» [15, 218]. Диапазон потребностей определяет круг объективных возможностей материального мира и виды деятельности людей, направленные на проявление и развитие их способностей.

Уровень значимости социальной сущности человека определяет количество, уровень развития и глубину его потребностей. Потребно-

сти являются «социальной программой» жизнедеятельности человека, заложенной и сформированной обществом, являются средством формирования человеческой индивидуальности и воспроизводства определённого социально-исторического типа личности, его «сущностных сил». Гегель писал, что «человек доказывает свою всеобщность прежде всего созданием многообразия потребностей» [7, 218]. Степень и направленность развития потребностей, их избирательность, широта, гармоничность определяют активность личности во всех видах деятельности. Духовные потребности являются основными в системе потребностей.

Каждая всесторонне развитая личность определяется богатством духовных запросов, культура личности немыслима без развития эстетических потребностей. Эстетическая потребность определяет такие характеристики личности, как вкус, оценки, переживания, суждения, эстетические чувства, она определяет степень эстетической активности людей. Эстетические потребности охватывают все стороны жизни людей, всё многообразие их отношений к миру, наполняют жизнь людей подлинно человеческим содержанием, а эстетическая культура является условием повышения общей культуры людей.

Духовное развитие людей способствует совершенствованию общества. Духовный мир каждого человека состоит из таких компонентов, как мировоззрение и интеллект личности, её чувственно-эмоциональная сфера и творческий потенциал. В домарксистской философии выделялись такие элементы человеческой духовности, как разум, воля, чувство и творческие способности, находящиеся в гармоническом равновесии. Развитие у человека эстетической потребности предполагает не только совершенствование указанных компонентов духовности человека, но и их гармонизацию, а также пробуждение у человека творческой способности.

Эстетическая потребность проявляется как стремление к гармонизации действительности и самого человека в соответствии с эстетическим идеалом, высшей формой её проявления является художественная потребность.

Реализация эстетической потребности происходит как в форме производства, так и в форме потребления. Обе формы взаимосвязаны, потребление невозможно без производства и наоборот. Эстетическое производство может рассматриваться как объективация эстетической потребности, а эстетическое потребление – как её реализация. Эстетическое потребление не является пассивным и нетворческим, в его природе заложены творческие, созидательные потенции. Можно сказать, что потребители искусства являются также участниками художествен-

ного творчества. Степень активности воспринимающего субъекта проявляется в формировании установок на восприятие и оценку, в реализации процесса сотворчества в процессе восприятия. «Восприятие художественного произведения – творческий процесс. Читатель (разумеется, в менее напряжённой форме) проделывает то же, что делал писатель: сочиняет, наполняет текст своими ассоциациями, догадками, чувствами и мыслями ...» [20, 17]. Рябов В.Д. пишет: «Не оттого ли люди преклоняются перед талантом, что в нём они видят наиболее яркое, наиболее совершенное выражение своих творческих возможностей, своих потребностей? Не потому ли талант является такой притягательной силой, что он является своеобразным зеркалом родовой человеческой способности, наиболее развитой у художника?» [18, 76]. Обязательным элементом реализации эстетической потребности является также эстетическая деятельность.

Определяющее воздействие эстетической потребности на духовное развитие личности проявляется в её воздействии на интеллект, мировоззрение, чувственно-эмоциональную сферу личности и творческие способности.

В истории культуры существует немало примеров совмещения у одного человека художественных, творческих и научных способностей. Например, Л. да Винчи был художником и одновременно инженером, А.Эйнштейн и Н.Бор были одновременно музыкантами. Как правило, дети, обучающиеся музыке, показывают лучшую успеваемость также по общеобразовательным предметам. Это является свидетельством того, что эстетическая потребность способствует интеллектуальному развитию. Эстетические эмоции связаны с представлением о совершенстве и предполагают такой оценочный уровень, который связан с наличием также интеллекта наряду с процессами чувственного познания. Диалектическое единство рационального и эмоционального не нарушается, хотя их соотношение может быть различным. Наличие познавательного элемента в составе эстетической потребности объясняется характером получения эстетической информации. В процессе эстетического восприятия мы мысленно соотносим объект с идеальным представлением о нём. Эта мыслительная операция тем сложнее, чем сложнее объект восприятия. В процессе эстетического восприятия происходит расшифровка не только сущности объекта, но также художественного замысла и метода автора. Эстетическое восприятие интеллектуальных видов искусства (философский роман, поэзия, современные течения живописи и скульптуры и т.д.) связано с усиленной работой интеллекта. Интеллект и эстетическая потребность взаимосвязаны, так как подлинная эстетическая потребность формиру-

ется на основе развитого мышления, а интеллект формируется под воздействием эстетической потребности (например, такие интеллектуальные способности, как ассоциативное мышление, внимание, произвольная память). Г.Зардаби писал о том, что рисование учит человека наблюдательности, формирует способность целостного восприятия, а это в свою очередь, требует мысленного напряжения [13, 268].

Помимо логического, эстетическая потребность также развивает интуитивное познание. Процесс эстетического восприятия объекта основан на целостном интуитивном его усвоении. Такое целостное интуитивное восприятие есть результат огромной работы интеллекта. Таким образом, эстетическая потребность способствует развитию интеллектуальных способностей.

Эстетическая потребность связана с мировоззрением людей, они взаимосвязаны. Мировоззрение определяет проявление и содержание эстетической потребности. Взаимосвязь эстетической потребности и мировоззрения объясняется единством ценностного подхода к действительности. Формирование эстетической потребности происходит одновременно с формированием мировоззрения личности. Существует взаимосвязь моральной и эстетической форм сознания, большую часть содержания искусства составляют моральные проблемы. М.Горький писал об А.Франке: «Этикой А.Франка была его эстетика - эстетика будущего» [9, 252].

Идеологическая и мировоззренческая функции эстетической потребности особенно ярко проявляются при восприятии искусства, в основе которого находится представление об общественно-эстетическом идеале. Благодаря идеалу искусство обладает способностью не только ориентировать, но и формировать. Искусство обладает способностью преобразовывать в идеале общественный опыт и личный опыт каждого, превращать идеал, эстетические ценности и моральные нормы в часть духовного мира личности. Путем гармонизации духовного мира личности искусство оказывает катарсическое воздействие на личность, усовершенствует его мироощущение, мировосприятие, рождает определённый эмоциональный пафос.

Восприятие и оценка прекрасного с позиций эстетического идеала формирует способность сопротивляться всему тому, что не соответствует идеалу. Это проявляется в активной деятельности, направленной на защиту и утверждение эстетических и художественных ценностей, соответствующих общественному идеалу. Осуществление идеала несовместимо с пошлостью, антиобщественными поступками, ложью и злом. Формирование эстетической потребности несовместимо с проявлением всего дурного, оно связано с необходимостью утверждения на-

учного мировоззрения, моральных норм и ценностей. В процессе эстетического общения с искусством в человеке формируется чувство гармонии, которое становится правилом по отношению к действительности. Английский психолог А.Бэн писал: «Произведения изящных искусств и вообще все предметы, называемые эстетическими, могут быть объектом наслаждения для многих людей, а некоторые из них для всего человечества. Из-за них не может иметь место то фатальное соперничество, та конкуренция, которой принадлежат остальные наслаждения; они, напротив, объединяют людей во взаимной симпатии и вследствие этого обладают в высокой степени общественным и гуманизирующим влиянием» [5, 99-100]. Таким образом эстетическая потребность способствует также формированию мировоззрения людей путём приобщения их ко всему прогрессивному, к прогрессивной культуре, снятию отчуждения личности от духовных ценностей и всемирного культурно-исторического процесса.

Будучи элементом психики, эстетическая потребность также способствует формированию чувственно-эмоциональной сферы личности, стимулирует развитие человеческой чувственности, являющейся базой формирования человеческих эмоций. Функционирование эстетических потребностей связано с формированием развитой человеческой чувственности, так как органы чувств являются необходимой основой для становления эстетической потребности.

Формирование эстетической потребности тесно связано с расширением и развитием эмоциональной сферы личности путем структурализации всего спектра жизненных эмоций. В процессе эстетической деятельности происходит реализация запаса человеческих ощущений, возможностей и потенций. Это способствует расширению эмоционального опыта человека. Художественное восприятие направлено на расшифровку авторского эмоционального отношения, связано с прочтыванием переживаний автора. В искусстве создаются действующие модели жизни, сходные с жизненными ситуации, наблюдения, в процессе восприятия которых человек, как бы сквозь призму своего душевного опыта, приходит к определённым выводам, приобретает опыт и вбирает его в глубины своей личности. Л.С.Выготский писал о возможности «изживать в искусстве величайшие страсти, которые не нашли себе исхода в нормальной жизни» [6, 312]. Чувственно-эмоциональная природа эстетической деятельности способствует расширению спектра человеческих эмоций, их гуманизации и насыщенности. Только эмоционально развитый человек может испытывать потребность в эстетическом восприятии и творчестве. Ценностное отношение человека к миру, являющееся генетической предпосылкой и сущностной основой

эстетической потребности, обладает гуманизирующим воздействием на человека, способствует формированию подлинно человеческих чувств и эмоций. Начиная с древности, многие мыслители отличали влияние эстетической потребности на эмоциональную культуру человека. Пифагорейцы (VI в. до н.э.) отмечали, что восприятие искусства способствует очищению психики от вредных страстей. Ч.Дарвин писал: «Если бы мне пришлось вновь пережить свою жизнь, я установил бы для себя правило читать какое-то количество стихов и слушать какое-то количество музыки по крайней мере раз в неделю; быть может, путём такого упражнения мне бы удалось сохранить активность тех частей моего мозга, которые теперь атрофировались. Утрата этих вкусов равносильна утрате счастья, и, может быть, вредно отражается на умственных способностях, а ещё вероятнее – на нравственных качествах, то есть ослабляет эмоциональную сторону нашей природы» [10, 147]. Речь идёт о культуре восприятия, когда события и явления вызывают в душе человека эмоциональный отклик и ассоциативные ряды. О.Бальзак писал: «Моя наблюдательность приобрела остроту инстинкта: не пренебрегая телесным обликом, она разгадывала душу – вернее сказать, она так схватывала внешность человека, что тотчас проникала и в его внутренний мир; она позволяла мне жить жизнью того, на кого была обращена, ибо наделяла меня способностью отождествлять с ним себя самого» [2, 147].

Формирование эстетической потребности способствует формированию способности сопереживать, сочувствовать, проникать в духовный мир людей, развивает эстетическую восприимчивость и впечатлительность. Эстетическое восприятие – это прежде всего целостное восприятие, восприятие другого как целостного субъекта, подобного, и в то же время отличного от самого себя. О.Бальзак писал: «Слушая этих людей, я приобщался к их жизни; я ощущал их лохмотья на своей спине, я сам шагал в их рваных башмаках; их желания, их потребности – всё передавалось моей душе, или, вернее, я проникал душою в их душу» [2, 340].

В процессе эстетического восприятия человек воспринимает чужие страдания как свои собственные, возвышается над эгоизмом и чувством корысти; обогащается его собственное духовное содержание. Все это способствует развитию и обогащению чувственно-эмоциональной сферы личности, воспитанию культуры чувств.

В эпоху развития науки и культуры в середине XX века важное значение приобрели творческие способности людей, которые конкретизируются в таких психических свойствах личности, как воображение, интуиция и фантазия. Их развитие происходит в процессе получе-

ния эстетической информации. Восприятие и расшифровка эстетического объекта невозможны без функционирования воображения и фантазии, что в свою очередь сказывается на развитии творческих способностей человека. Эстетическая потребность формирует также творческие способности человека, связанные с интуицией, она является фактором развития творческих способностей личности по той причине, что преобразует отношение человека к действительности. Эстетическая потребность связана со свободным творческим отношением человека к окружающей действительности, формирует способность человека изменять действительность «по законам красоты». Такое отношение человека к действительности является отражением достигнутого человеком уровня господства над реальностью. Гегель писал: «Свобода есть лишь там, где нет для меня ничего другого, что не было бы мною самим» [8, 124]. Эстетическая потребность отражает подлинную свободу человека в качестве его ценности, поскольку творческая личность является прежде всего свободной личностью. Эстетическая потребность формирует непотребительское отношение к предмету, в котором происходит освобождение человека от практической ограниченности материального потребления. Эстетическое потребление выступает как самоценность, поскольку является средством духовного обогащения личности. Развитие человеческой личности является самоцелью в эстетической потребности. Такое духовное саморазвитие возможно в эстетическом восприятии искусства. В этом проявляется глубокий смысл эстетической потребности как выражения человеческой сущностной силы, как «человечнейшей» из всех человеческих потребностей. Свобода развития отдельного человека является залогом развития всех людей. Свободный человеческий труд становится для человека средством достижения и реализации духовного богатства.

Всякая творческая деятельность является свободной, поскольку по принуждению нельзя создать ничего прекрасного и нового. Творческий труд является свободным и может стать первой жизненной необходимостью тогда, когда форма и характер этого труда не будут навязаны человеку извне, а будут привлекательными для самого человека. Свободный творческий труд является не только источником богатства, но также и источником радости. К.Маркс писал: «Царство свободы начинается в действительности лишь там, где прекращается работа, диктуемая нуждой и внешней целесообразностью, следовательно, по природе вещей оно лежит по ту сторону сферы собственно материального производства» [16, 386-387].

Деятельность человека по законам красоты является свободной творческой деятельностью, является сферой выявления творческих да-

рований человека. Эстетическое потребление, единственной целью которого является развитие творческих сил и способностей человека, означает расширение границ свободы как общества, так и человека. Художественное творчество также может восприниматься как свободная творческая деятельность. В искусстве происходит превращение общественного опыта в личный, в свободное и творческое отношение к действительности. Эстетическая потребность не существует в отрыве от других потребностей, она как бы накладывается на все другие потребности человека, облагораживая их, и становится их составной частью.

Отличительная особенность эстетической потребности заключается в её способности формировать так называемую методологию творчества, проявляющуюся во всех сферах человеческой деятельности. В свою очередь, творческие способности личности оказывают обратное влияние на эстетическую потребность, способствуют её активизации и углублению. Как правило, творческая личность не довольствуется только восприятием эстетически значимых событий и явлений. В процессе своего развития она переходит к эстетическому и художественному творчеству как активной форме реализации эстетической потребности. Однако необходимым условием для художественного творчества является наличие таланта. Эстетическая потребность, таким образом, является средством формирования творческого потенциала личности. В процессе формирования эстетических потребностей также формируются творческие способности и возможности. В эстетическом отношении человека к действительности проявляется полная свобода физических и духовных сил человека, в силу чего труд перестает быть однообразным. Эстетическая потребность способствует формированию у человека творческого отношения к труду и превращению труда в первую жизненную необходимость; она пробуждает и развивает в трудовом человеке качества творца.

В современном обществе возникает необходимость расширения возможностей для всестороннего развития личности, в структуре которой одно из главных мест займёт эстетическая потребность.

Таким образом, мы рассмотрели особенности влияния эстетических потребностей на духовный мир личности. Эстетическая потребность находится в диалектической взаимосвязи с такими компонентами духовного мира личности, как интеллект, мировоззрение, эмоциональная сфера и творческий потенциал. Указанные компоненты духовного мира личности находятся в диалектическом взаимодействии друг с другом, так как эстетическая потребность совмещает как рациональные, так и эмоциональные стороны человеческой психики. По этой причине все эмоциональные и рациональные процессы развиваются во

взаимосвязи друг с другом. Связующим звеном во всех процессах является эстетический идеал как критериальная основа эстетической потребности. Этим объясняется то, что эстетическая потребность является фактором комплексного духовного развития личности и способствует её гармонизации. Развитие личности предстаёт как развитие духовной целостности. Ф.Шиллер писал: «... Только через красоту ведёт путь к свободе ...» [19, 291].

Приобщение к миру прекрасного приближает человека к социальному опыту людей, эстетическая потребность формирует человека универсально, развивая в нем прежде всего духовное начало. Целостное воздействие эстетической потребности на личность проявляется в том, что личность формируется как единство общественного и индивидуального и проявляется многосторонним образом, во всей полноте жизненной реальности. Эстетическая потребность способствует максимальному развитию и реализации творческих дарований человека, способствует сохранению целостности человека в единстве его рациональных и духовных проявлений и является фактором комплексного духовного развития личности. Она способствует проявлению таких духовных способностей человека, как разум, воображение, эмоции и воля, она направлена на духовное развитие личности в совокупности её нравственных, интеллектуальных, творческих, эмоциональных способностей, формирует творческое отношение к миру, проявляется в таких качествах, как творчество, свобода, целесообразность.

Эстетическая потребность, будучи духовной потребностью, генетически связана с материальными потребностями, является вторичной от них, но не находится с ними в отношениях причины и следствия. Можно сказать, что чем полнее удовлетворяются материальные потребности, тем больше возможностей создаётся для удовлетворения духовных потребностей, в том числе эстетических. Существует тесная связь эстетической потребности с художественной, однако они не совпадают, поскольку направлены на различные объекты своего удовлетворения и детерминируют различные виды человеческой деятельности. Их связь характеризуется в той мере, «в какой обе они фиксируют необходимость универсальной гармонизации отношения людей к природе, обществу и друг к другу. Художественную потребность можно представить как высшую ступень развития эстетической потребности. Художественная потребность содержится не только в деятельности профессионалов, но и в деятельности каждого человека, обладающего эстетическим чувством и вкусом» [12, 71]. М.Горький говорил, что человек по натуре своей художник, поскольку всюду он стремится вносить красоту.

Можно сказать, что стремление к творчеству как сущность художественной потребности, является также сущностью эстетической потребности.

Эстетическая потребность тесно взаимосвязана с другими потребностями человека (познавательной, творческой, коммуникативной), является генетически исходной по отношению к ним. Это свидетельствует о том, что её удовлетворение может осуществляться во всех сферах человеческой деятельности. Но искусство является сферой наибольшего удовлетворения эстетической потребности, так как является сферой свободной творческой деятельности, их реализация в искусстве носит неограниченный характер.

Удовлетворение эстетической потребности в сфере искусства сплетено с удовлетворением других потребностей (познавательных, коммуникативных, нравственных, гедонистических и т.д.). Однако если одна из перечисленных потребностей приобретает в процессе художественного творчества самодовлеющее значение, то искусство перестаёт быть искусством. В процессе художественного творчества эстетическая потребность как бы синтезирует в себе другие потребности.

М.С.Каган писал, что в искусстве происходит органическое сплетение четырёх видов деятельности: преобразовательной, познавательной, ценностно-ориентационной, коммуникативной. «Практика убеждала в том, что хотя искусство действительно способно выполнить все подобные функции, оно вовсе не становилось при этом простым дублёром других форм деятельности, точнее оно теряло свою специфическую художественную ценность, как только начинало дублировать их функции, и оно, напротив, утверждало эту свою неповторимую ценность по мере того, как раскрывало свою самостоятельность и несводимость ко всем иным формам деятельности» [14, 113].

Синкретичность эстетической потребности в процессе художественного творчества состоит в том, что она удовлетворяет многообразные человеческие потребности, формирует многообразные формы человеческой деятельности.

М.Н.Афасижев пишет: «Эстетическая потребность имеет сложную структуру. Верхний, мотивационный слой её охватывает уровень сознания и ценностных ориентаций человека, а нижний – все функциональные уровни человека – от сферы его подсознания до физической организации в целом. В эстетической потребности сочетаются духовные и функциональные потребности человека. Эстетическая потребность возникает, с одной стороны, как стремление человека преодолеть или решить гносеологические, этические, идеологические проблемы, а с другой – как выражение необходимости в оптимальной

для его организма функциональной деятельности, которая в силу объективных условий невозможна в самой обыденной жизни» [1, 68].

Эстетическая потребность, как и все остальные потребности человека является внутренним стимулом жизнедеятельности человека. Она функционирует как стремление к гармонизации действительности и самого человека в соответствии с эстетическим идеалом. Формы её удовлетворения определяются общественным предметом потребления. Структуру её составляют эстетическое познание, чувство, вкус, оценка и идеал. Являясь геперализованной потребностью, она совмещает в себе удовлетворение других потребностей.

Главной характерной чертой эстетической потребности является её ценностный характер, соотносённость с эстетическим идеалом, её направленность на гармонизацию мира и самого человека. В то же время она является частью побудительных мотивов в любом виде человеческой деятельности. Наиболее полная её реализацию происходит в сфере искусства, так как здесь она носит неограниченный характер.

Эстетическая потребность реализуется во всех сферах человеческой деятельности. По терминологии Шиллера, она является разумной, способствующей общественному прогрессу и совершенствованию человеческого рода, так как формирование разумного человека связано с формированием его эстетического содержания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Афасижев М.Н. Эстетика Канта. – Москва: Наука, - 1975, - 136 с.
2. Бальзак О. Собрание сочинений в 15 т.т. Т. 7. – Москва: - 1960, - 615 с.
3. Бердяев Н. Царство свободы и царство кесаря.- Париж: - 1951, - 417 с.
4. Бердяев Н. Духи и реальность. – Париж: - 1938, - 438 с.
5. Бэн А. Психология. Т. II. – Москва: 1906, - 101 с.
6. Выготский Л.С. Психология искусства. – Москва: Искусство, - 1968, - 576 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Философия права. Сочинения. Т. 7. - Москва-Ленинград: Соцэкгиз, - 1936, - 671 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. – Москва: Мысль, - 1975, -452 с.
9. Горький М. Собрание сочин. в 30-ти т.т. Т. 24. – Москва: Художественная литература, - 1953, - 631 с.
10. Дарвин Ч. Автобиография. – Москва: Мысль, - 1957, - 251 с.
11. Дудинцев В. Цвета наших газет. Литературная газета. - 1988, 17 августа.
12. Еремеев А.Ф. Художественные потребности общества. В книге: Проблема потребностей в этике и эстетике. – ЛГУ, - 1976, - 384 с.
13. Зардаби Г. Избранные статьи и письма. - Баку: АН АзССР, - 1962, - Т. I, - 488 с.
14. Каган М.С. Человеческая деятельность. – Москва: Политиздат, - 1974, - 328 с.
15. Ламетри Ж.О. Человек-растение. Изб. сочин. - Москва-Ленинград: Соцэкгиз, - 1938, - 670 с.
16. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 25, ч. V. – Москва: Изд-во политической литературы, - 1959, - 505 с.
17. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. - Москва: Изд. АН СССР, - 1957, - 328 с.

18. Рябов В.Ф. Искусство как общественная потребность. – Москва: Искусство, - 1977, - 206 с.
19. Шиллер. Собрание сочинении. Т. 7. – Москва: Художественная литература, - 1957, - 763 с.
20. Эренбург И. Доверенное лицо читателя. Библиотекарь, № 6, - 1968, - с. 15-19.

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ ŞƏXSİYYƏTİN MƏNƏVİ İNKİŞAF MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

N.E.MİKAYILOVA

XÜLASƏ

Dövrümüzün bütün aktual problemlərinin həlli fərdin mənəvi inkişafı problemindən kənarında həll edilə bilməz.

Mənəviyyatın inkişafı davamlı və ziddiyyətli bir hadisədir, dəyərlərin dirçəlişini və yenidən qiymətləndirilməsini, özünütərbiyə qabiliyyətini, adekvat özünə hörməti, güclü iradəli səyləri əhatə edir. Mənəviyyat zəkada, yüksək hiss mədəniyyətində, düşüncələrdə, hərəkətlərdə təzahür edir.

Mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması problemi onun ehtiyaclarının formalaşması problemi ilə sıx bağlıdır. Estetik ehtiyac fərdin mənəvi inkişafında həlledici rol oynayır. Estetik tələbatın şəxsiyyətin mənəvi inkişafına müəyyənəddici təsiri onun intellektə, dünyagörüşünə, hissi-emosional sferasına və yaradıcılıq qabiliyyətlərinə təsirində özünü göstərir.

Açar sözlər: mənəviyyat, ehtiyac, ideallar, normalar, dəyərlər, harmonizasiya, yaradıcılıq, dünya azadlığı.

ON THE ISSUE OF SPIRITUAL DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL IN MODERN SOCIETY

N.E.MİKAYILOVA

SUMMARY

It is impossible to solve all main problems of modernity Beyond the problems of the mental progress of personality. The progress of mental states is a constant and contradictory phenomenon. It represents the emergence of values, capability of self-cultivation, adequate self-esteem, volitional attempts.

The problem of the formation of the mental progress of personality is closely related to the problem of the formation of human needs Aesthetic need plays a decisive role in the mental progress of personality. The decisive influence of aesthetic need on the progress of mental states can be observed in its influence on the intellect, word-view, perceptual-emotional sphere and creative possibility.

Keywords: mentality, need, ideal, norm, value, harmony, freedom, word-view, creative thinking.

İQTİSADİYYAT**UOT 339.9; 339. 9:061(100)****ÖLKƏNİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN
YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ
VASİTƏLƏRİNİN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ****H.H.ASLANOV*****Bakı Dövlət Universiteti******dosent1966@mail.ru***

Məqalədə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi, onu şərtləndirən amillərin mahiyyəti təhlil edilmişdir. Dünya təcrübəsi də göstərir ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin bəşəri inkişafda aparıcı mövqə qazanmalarında dövlət həlledici rol oynamış və oynamaqda davam edir. Müasir iqtisadiyyatda da dövlətin tənzimləyici rolu olduqca artmışdır.

Hər bir ölkə üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini şərtləndirən çoxsaylı vasitələr, məqsədlər və dövlətin iqtisadi funksiyasını formalaşdıran amillər mövcuddur. Bu ilk növbədə iqtisadiyyatın səmərəli təşkil olunması baxımından zəruridir. İşdə, həmçinin ölkənin iqtisadi siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində dövlət tənzimlənməsi vasitələrinin rolunun qiymətləndirilməsi məsələləri öyrənilmişdir.

Açar sözlər: dövlətin iqtisadi siyasəti, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, iqtisadi səmərəlilik, bazar iqtisadiyyatı, tənzimləmə vasitələri, iqtisadi təhlükəsizlik

Dünya dövlətlərinin uzunmüddətli inkişaf təcrübələrindən yaxşı məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət müdaxiləsi olmadan və ya bu müdaxilə minimuma endirildikdə iqtisadiyyat səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərə bilməz, xaos yaranar və aradan qaldırılması çətin olan ziyanlı nəticələr törəyə bilər.

Dövlətin özünün müstəqil mövcud olması və daha da möhkəmlənməsi üçün də məqsədyönlü iqtisadi sistemin yaradılması vacib şərtidir. Dövlətin sistem yaradıcı fəaliyyəti iqtisadi infrastrukturun səmərəliliyi və həyata dözümlülüyünün həlledici amilidir.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və bazar iqtisadiyyatı

bəzilərinin başa düşdükləri kimi bir-birinə zidd məfhumlar deyil, əksinə bir-birini tamamlayır. Reallıqlar göstərir ki, dövlət müdaxiləsindən azad, heç bir məhdudiyyət qoyulmayan bazar iqtisadiyyatı yalnız nəzəriyyələrdə mövcud ola bilər və belə bir “xalis” model dünyanın heç bir yerində sınaqdan keçirilməmişdir. Çünki bazar müəyyən avtomatik tənzimləmə mexanizminə malik olsa da, çoxsaylı gözlənilməz və ciddi problemlər yaradır. Bunlar dövlət tərəfindən ağılla tənzimlənməsə, ölkədə mövcud olan sosial tarazlıq və nizamın əsaslarını sarsıda bilər. Həmçinin bazar öz-özünə dayanıqlı iqtisadi infrastruktur sistemini yaradıb inkişaf etdirə bilməz [8, 176].

Tarixi təkamül prosesi göstərir ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin bəşəri inkişafda aparıcı mövqə qazanmalarında dövlət həlledici rol oynamış və oynamaqda davam edir. Bu ölkələrin, demək olar ki, hamısında XX əsr ərzində dövlətin həyata keçirdiyi genişmiqyaslı tənzimləmə tədbirləri və sosial proqramlarının başlıca məqsədi sərt qanunlara əsasən fəaliyyət göstərən bazar mexanizminin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması, ona sosial yönümlülük verilməsi, potensial sosial konfliktlərin azaldılması, bəzi inhisarçı qruplaşmaların dağıdıcı fəaliyyətinin qarşısının alınmasıdır.

Biz qloballaşan bir dünyada yaşayırıq. Getdikcə dərinləşməkdə olan və bütün dünya dövlətlərinin öz təbii axarına cəlb edən genişmiqyaslı qloballaşma prosesləri onun, istər ümumdünya miqyasda, istərsə də milli səviyyədə idarə olunmasını tələb edir. Bu proseslər milli dövlətlər qarşısında keyfiyyətcə yeni tələblər qoyur. Zaman tələb edir ki, onlar adət etdiyimiz makro və mikroiqtisadi tənzimləmələrlə yanaşı – beynəlxalq əmtəə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi axınlarına müdaxilə etmək, proqnozlaşdırmaq və istiqamətləndirmək kimi çox mühüm funksiyaları da yerinə yetirsinlər. Ənənəvi dövlətlər qloballaşma şəraitində iki cəbhəyə qarşı mübarizə aparmağa məcburdurlar: 1) Ölkənin daxili problemlərinə qarşı; 2) Nəzarətdən çıxma təhlükəsi doğuran transmilli qüvvələrə qarşı [10, 117].

Müasir iqtisadiyyatda dövlətin tənzimləyici rolu olduqca artmışdır. Tənzimləmə tədbirləri bazarın mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması, ətraf mühitin, maliyyə sektoru və inhisarların fəaliyyətini əhatə edir. Dövlətin rolu ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında, elmi-texniki tərəqqinin stimullaşdırılmasında, infrastrukturun yaradılmasında, informasiyanın toplanması və işlənməsində, milli sahibkarlar üçün əlverişli işgüzar və vergi mühitinin yaradılmasında, xarici kapital və işçi qüvvəsinin axınının tənzimlənməsində olduqca artmışdır.

Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi əlaqələr bəşər tarixində, ölkələrin iqtisadi və sosial rifaha qovuşmasında mühüm rola malikdir. Beynəlxalq ticarətdə, o cümlədən də xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında uzun illərdən bəri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki istiqamət müşahidə edilir.

Birinci istiqamət, beynəlxalq ticarətin liberallaşmasına doğru atılan addımlar, o cümlədən də beynəlxalq əmək bölgüsünün (BƏB) dərinləşməsinin qarşısını alan ticarət maneələrinin aradan qaldırılması, istehsal qüvvələrinin beynəlmilləşməsi, istehsal amillərinin sərbəst hərəkətini təmin edən transmilliləşmə, dünya xalqları tərəfindən qarşılıqlı əməkdaşlıq və qarşılıqlı mədəni mübadilə - sivilizasiyaların bir-birini dərk etməsinə yönələn sosial-iqtisadi tərkiblərin cəmləşməsi, qloballaşmanın təsiri nəticəsində ümumi rifahın artırılması və bu proses və şəraitlərin ağışında «çırpınan» bir sıra digər qlobal, regional və lokal proseslərdir.

İkinci istiqamət yuxarıdakı istiqamət və proseslərlə paralel proteksionizmin güclənməsi və dərinləşməsi, «yad» kapitalın və əmtələrin öz ölkələrinə daxil olmasını məhdudlaşdırma cəhdləri, yəni milli maraqların və mənafeələrin çərçivəsində xalqların mövcudluğunun və sosial-iqtisadi «arenada» həyat uğrunda mübarizəsi fonunda təbii xüsusiyyətləri ilə əlahiddələşən obyektiv, eyni zamanda subyektiv zərurətlərdən ibarətdir.

Real gerçəkliklər fonunda inkişaf edən beynəlmilləl ticarət-iqtisadi və maliyyə əlaqələri proteksionizmin məhdudlaşdırılmasını tələb etsə də, böhran meylləri və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin hər bir iştirakçısının mövqelərinin zəifləməsi zamanı ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində müəyyən «sapmaların» ortaya çıxmasına imkan yaradır. İqtisadi qloballaşmanın təsiri nəticəsində son illərdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin məqsədyönlü və ardıcıl təzyiq və təsirləri nəticəsində bir qayda olaraq beynəlxalq ticarətin liberallaşması meylə üstünlük təşkil etsə də, əksər ölkələr, xüsusilə də iqtisadi və siyasi güc mərkəzləri özlərinin xarici (beynəlxalq) ticarət-iqtisadi diplomatiyalarında iqtisadi amilləri (müxtəlif forma və metodlarda) proteksionist tədbirlər qismində tətbiq etməyə üstünlük verirlər.

Məhz bu mənada dövlətin rolu ön plana çıxır və dövlət öz milli maraq və mənafeələrini tarazlaşdırmaq, onu xarici bazarlara «ekspansiya» etmək üçün iqtisadi dinamikanın subyektlərindən xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və preferensial statuslu (beynəlxalq səviyyədə) nüfuza sahib olmaq üçün çox məharətlə istifadə edirlər. Qeyd edək ki, 80-ci illərə qədər dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin qurulmasında rolu, əsasən müəyyən prioritetlərə nail olmağa yönəldilmiş iqtisadi və ticarət siyasətinin yaradılması və onun həyata keçirilməsindən ibarət idi.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolunu ön plana çıxaran və iqtisadi fikir tarixində keynsçi istiqamətin əsasını təşkil edən ingilis iqtisadçısı C.M.Keyns 1936-cı ildə nəşr edilmiş «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» tədqiqat əsərində bu problemin əsasını qoymuşdur. Neoklassiklər kimi, keynsçilər də bazar iqtisadiyyatının tərəfdarları kimi çıxış edirdilər. Onlar iqtisadiyyatı təşkil və koordinasiya edən, o cümlədən də istiqamətləndirən qüvvə kimi bazarı - sərbəst qiymətlər mexanizmi, gə-

lirlər, tələb və təklif tarazlığında görürdülər. Amma bu mexanizmlərin qiymətləndirilməsi onların baxışlarını tamamilə yeni müstəvilərdə əsaslandırır. Məhz bu baxımdan keynsçilərin dövlətin iqtisadiyyatın idarə olunmasında, tənzimlənməsində, o cümlədən də ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsində məqsədləri, rolu və funksiyası büsbütün dəyişir. Neoklassiklərin mikro-iqtisadi yanaşmalarından fərqli olaraq keynsçilər iqtisadi həyatda hadisə və meyillərin tədqiq olunmasında makroiqtisadi yanaşmaya üstünlük verirdilər [1, 361].

C.M.Keyns A.Smitin vaxtı ilə formalaşdırdığı və neoklassiklərin elmi məsləkinə (kredosuna) çevrilən «görünməz əl» prinsipinə tamamilə skeptik yanaşır və qeyd edirdi ki, «ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin (insanların, firmaların və s.) çiçəklənməsi heç də ölkənin bütün iqtisadiyyatının çiçəklənməsi şərti ilə identik deyil və dövlətin tənzimləmə rolu və funksiyaları, bu istiqamətdə yaradılan strategiya və onun tərkib hissəsi kimi çıxış edən ölkənin iqtisadi siyasəti dövlətin maraq və mənafeləri üzərində qurulmalı, xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində və ticarətin inkişaf etdirilməsində dövlət bütün (əsas) mexanizmləri öz əlində əlahiddələşdirməlidir» [6, 97].

XX əsrin 40-60-cı illərində Keynsin fikirlərini inkişaf etdirən onun tərəfdarları həm bazar, həmçinin də dövlət tərəfindən tənzimlənen və müasir ədəbiyyatlarda «keynsçi qarışıq iqtisadiyyat» adlandırılan iqtisadi sistemin dayanıqlı konsepsiyasını hazırladılar.

Bu konsepsiya aşağıdakı əsas müddəaları özündə ehtiva edir: təbii (qarşısızalmaz) bazar mexanizminin qiymətləndirilməsi və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin səbəbləri; belə müdaxilənin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi; iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları.

İqtisadi həyatın real gerçəklikləri dəfələrlə sübut etmişdir ki, əsasında funksional mexanizmləri çulğalaşdıran bazar avtomatik özü-özünü tənzimləmə xassəsinə malik deyildir. C.M. Keynsə görə, yalnız özü-özünü tənzimləyən bazar mexanizmi ilə dövlət tənzimləyicilərinin qarşılıqlı çulğalaşması dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin edə bilər [4]. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini zəruri edən və şərtləndirən bir sıra amillər mövcuddur. Bu amillər çoxçalarlı olduğundan onları bu və ya digər iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində aşağıdakı kimi əsas təyinat kriteriyaları üzərində qruplaşdırmaq olar [2, 146]:

1. Bazar mexanizmlərinin mənfi təsiri ilə müşahidə edilən iqtisadiyyatın bazar sektorlarının problemlərinin həlli ilə əlaqədar amillər qrupuna – qarşısızalmaz bazar proseslərinin məhdudlaşdırılması; səmərəli məcmu tələbin, bazar konyunkturasının təmin olunması; rəqabətin dəstəklənməsi, bazarın açıqlığının təmin olunması; dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliyin artırılması cəhdləri aid edilir.

2. İqtisadiyyatın sabitliyinin təminatı, geniş təkrar istehsal prosesinin

təmin olunması ilə əlaqədar amillərə – iqtisadiyyatın inkişafının ümumi şərtlərinin yaradılması, məcmu kapitalın fəaliyyətinin tsiklik inkişafının təmin edilməsi; uzunmüddətli iqtisadi artımın, işgüzar aktivliyin stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın optimal strukturunun formalaşdırılması; makroiqtisadi tarazlığın dəstəklənməsi; iqtisadiyyatın dövlət bölməsinin səmərəli idarəedilməsinin təmin edilməsi; özəl kapitalın nəzərindən azrentabelli sahələrin dövlət investisiyalarına olan ehtiyacları qarşılamaq; pul tədavi-lünün tənzimlənməsi; xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmək; onu koordina-siya etmək və dünya bazarında ölkə məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq; elmin, elmi-texniki tərəqqinin inkişafına münbit zəmin formalaş-dırmaq və bu sahədə beynəlxalq mübadilədən səmərəli şəkildə istifadə etmək aid edilir.

3. Sosial problemlərin həlli ilə əlaqədar amillərə – gəlirlərin səmərəli təkrar bölgüsünü həyata keçirmək üçün arzuolunan mexanizm və metod-lardan istifadə etmək; əhalinin tam məşğulluğunu təmin etmək, işsizliyi azaltmaq, işçi qüvvəsinin təkrar istehsal prosesində iştirakını şərtləndirən şəraiti formalaşdırmaq, intellektual mülkiyyəti qorumaq və inkişaf etdir-mək, səhiyyə, təhsil və s. sahələrdə məqsədyönlü siyasət həyata keçirmək kimi tədbirlər aiddir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olaraq müşahidə etmək müm-kündür ki, amillərin səciyyələndirilməsi iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini şərtləndirir və müasir gerçəkliklər müstəvisində obyektiv zərurətə çevirməklə sözügedən üç amillər qrupunu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və hətta qarşılıqlı asılılıqda, kompleks şəkildə baxmağa sövq edir.

Hər bir ölkə üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini şərtləndirən çoxsaylı vasitələr məqsədlər və dövlətin iqtisadi funksiyasını formalaşdıran amillər mövcuddur. Amma bu çoxçalarlılığa baxmayaraq, bütün ölkələr üçün dövlətin tarixi cəhətdən iqtisadi funksiyalarını ümumiləşdirən bir sıra konkret amillər mövcuddur: bunlara, iqtisadi sistemin növü; iqtisadiyyatın mövcud sistemdə inkişafı məqsədləri; iqtisadi potensial mülkiyyət münasi-bətləri sistemi; bazar münasibətlərinin inkişafı; millətlərarası münasibətlə-rin xüsusiyyəti və bölgələrin inkişaf səviyyəsi; ölkənin xarici iqtisadi siyasət kursu və dünya bazarına inteqrasiyası imkanları; ölkənin dünya təsərrüfatında və beynəlxalq əmək bölgüsündə yerini aid etmək olar.

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatında dövlət ölkənin təhlükə-sizliyinin təmin olunması və ümummilli maraqların qorunması naminə xarici iqtisadi fəaliyyəti (XİF) tənzimləyir. XİF-in dövlət tənzimlənməsi kriteriyalarından asılı olaraq o, müxtəlif metodlar vasitəsi ilə həyata keçirilir: iqtisadi, inzibati, tarif və qeyri-tarif.

XİF-in tənzimlənməsinin iqtisadi metodları ticarət siyasətinin iqtisadi alətlərinin istifadəsinə əsaslanır ki, bunlara gömrük rüsumları, vergi (ƏDV,

aksizlər və s.) və gömrük yığımları aiddir. Bu alətlərdən istifadə edərək, dövlət XİF-in subyektlərinin iqtisadi maraqlarına və uyğun olaraq onların davranışına təsir göstərir, amma bununla belə sözügedən subyektlərin tam operativ müstəqilliyinə xələl gətirmir. Bu metodlar bazar münasibətlərinin təbiətinə daha çox uyğun gəlirlər və məhz buna görə də müasir şəraitdə XİF-in tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar [9, 217].

İnzibati metodlara inzibati qaydalar, qadağalar, normativlər daxildir və bu metodun vasitəsi ilə dövlət XİF-in subyektlərinə birbaşa təsir göstərir, ictimai maraqlar naminə onların fəaliyyətlərinin müxtəlif tərəflərini məhdudlaşdırır. Bir qayda olaraq inzibati metodlar bazar münasibətlərinin təbiətinə yaddır və buna görə də onların tətbiqi sferası ilbəlil «sıxılmaqdadır».

Tarif metodları XİF-in tənzimlənməsinin müasir dövrdə iqtisadi əsasları kimi çıxış edirlər. Sözügedən metodlar birmənalı şəkildə daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasına yönəldilmişdir. Tarif tənzimlənməsi sistemində həlledici rolunu idxal rüsumları oynayırlar.

İxrac rüsumları isə bazar münasibətlərinin təbiətinə zidd olduğundan beynəlxalq və regional ittifaqlar və razılaşmalar bu rüsumların beynəlxalq ticarətdə və ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri sistemində istifadə olunmasını tövsiyə etmirlər. Ümumən gömrük rüsumları xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında və strateji istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində və ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında əhəmiyyətli tənzimləyici-katalizator kimi çıxış edir.

Dünya təcrübəsində ölkələr gömrük-tarif tənzimlənməsini tətbiq etməklə bir sıra iqtisadi, o cümlədən də tarif siyasətinin həyata keçirilməsini daha dayanıqlı və nəzarət ediləbilən səviyyədə saxlamaq üçün istifadə edirlər. Bir qayda olaraq bu müdaxilənin həyata keçirilməsi üçün proteksiyanın səmərəli səviyyəsindən istifadə etmək və bununla əlaqədar olaraq tariflərin arzuolunan səviyələrinin təsirlərinin (həm idxala, həmçinin də ixraca) müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd olunduğu kimi xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi birtərəfli, ikitərəfli və çoxtərəfli xassəli olmaqla xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsini gömrük tariflərinə əsaslanan tarif və digər vasitələrdən ibarət qeyri-tarif alətlərinə bölünür.

Bir qayda olaraq gömrük tənzimlənməsinin səmərəli səviyyəsinin hesablanması əsasında ticarət siyasətinin vacib və əhəmiyyətli qərarları və bu siyasətin təməl prinsipləri üzərində qurulan vahid xarici iqtisadi əlaqələr sistemi, o cümlədən də xarici bazarlara daxil olma, dünya bazarına inteqrasiya etmək kimi strateji prioritetlər nəzərə alınır. Yuxarıda sadalanan amillər və meyillərin təsiri nəticəsində, o cümlədən də müasir dövrdə iqtisadi qloballaşma və iqtisadiyyatın, ticarətin liberallaşmasının dərinləşdirilmə-

si kimi meyillər ayrı-ayrı ölkələrdə vahid milli iqtisadi siyasətin yaradılması və onun əsas prinsiplərinə əməl edilməsi yönündə tarif tənzimləməsi, xüsusilə də gömrük tarif tənzimləmə siyasəti obyektiv reallığın həqiqi gerçəkliklər müstəvisində həllini həm zəruri edir, həm də şərtləndirir.

Məlum olduğu kimi beynəlxalq ticarətin əsasında çoxsaylı paradokslar cərəyan edir. XXI əsrin əvvəllərində qloballaşma prosesinin fəal surətdə ictimai həyata, iqtisadiyyata və başqa sahələrə zühur etməsi durumunda ticarət ölkələri bir-biri ilə bağlayan «düyünlərdən» ibarət ən güclü və möhkəm qüvvələrdən biridir. O, həm də təsəvvürə sığmayan zənginliyin «dayaq nöqtəsi» rolunda çıxış edir. Bununla yanaşı bəşər xalqlarının böyük əksəriyyəti bu «gəminin bortundan» kənarda qalırlar. Qlobal səviyyədə iqtisadi artım, dirçəliş və onun kökündə mövqe tutan dinamik forma olan inkişaf, xüsusilə də iqtisadi inkişaf kütləvi yoxsulluq və onun daha da dərinləşməsi fonunda varlılar və kasıblar arasında uçurumun yarğanı daha da dərinləşir.

«Roma klubu»nun, İİƏT-nin və Dünya Bankının mütəxəssislərinin ortaq rəyinə görə dünya ticarəti yoxsulluğun aradan qaldırılması və iqtisadi artımın təminatçısı kimi çıxış etmək imkanına malikdir, amma bu potensialın sözügedən problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində təmərkləşdirilməsi hələ ki, mümkün olmamışdır və real gerçəkliklər prizmasından baxıldıqda bu məqsədə nail olmamanın real imkanları yalnız səylərin və təşəbbüslərin birləşdirilməsi ilə və beynəlxalq ticarəti razılaşdırılmış (çoxtərəfli razılaşmalar əsasında) və uyğunlaşdırılmış metatrafik strategiya əsasında idarə etmək və tənzimləmək zərurəti (beynəlxalq, regional, milli səviyyələrdə; və ya çoxtərəfli, ikitərəfli, regiondaxili, birtərəfli müstəvilərdə) ön planda mövqe tutur və problemlərin həllində hakim yüksəkliklər əsasən bu «piktoqramma»nın üzərində manipulyasiya edilir [5, 114].

Hesablamalar göstərir ki, əgər inkişaf etməkdə olan ölkələr dünya ixracında öz paylarını yalnız 5% artırarsaydılar, bu onlara 350 mlrd. Dollar məbləğində gəlir gətirə bilərdi (bu rəqəm onların aldıkları yardımlardan 7 dəfə çoxdur). Afrika ölkələrinin öz növbəsində dünya ixracında öz paylarını yalnız 1 % artırmaqla əldə etdikləri 70 mlrd. dollar, bu regiona ayrılan və əsasən də Afrika ölkələrinin xarici borclarının silinməsinə yönəldilmiş maliyyə yardımından 5 dəfə çoxdur.

Zənnimizcə, ixracın artımından əldə edilən qazanc özünü nəinki maliyyə gəlirlərinin əldə edilməsində, o cümlədən də qlobal miqyasda, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan Ölkələrdə yoxsulluğun aradan qaldırılması və ya onun səviyyəsinin aşağı salınmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədaxili istehsalın yaradılmasına yönəldilmiş və ümumiyyətlə, yoxsul ölkələrin sosial-iqtisadi infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasına yönəli arzuolunan tədbirlər bu qrupda «məskunlaşmış» ölkələrin milli iqtisadiyyatla

rının daha dayanıqlı sütunlar üzərində inkişafına şərait yaradır, xarici investisiyanın yönəldilməsi üçün münbit zəminlər hazırlayır, məşğulluğu təmin edir, öz növbəsində işsizliyin səviyyəsinin və bununla əlaqədar sosial-iqtisadi gərginliyi aradan qaldırır və bu ölkələrin dünya bazarına və global iqtisadiyyata inteqrasiyasını təmin edir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində mövcud ehtiyatların məqsədyönlü (ilk növbədə ölkənin milli maraqları və mənafeləri istiqamətində) istiqamətə yönəldilməsində əlahiddə rol, zənnimizcə, xarici ticarət modeli oynayır. Real iqtisadi proseslərin həyata keçirildiyi iqtisadi şərait, o cümlədən də bu proseslərin diktəsi üzərində qurulan müstəvi o qədər çoxçalarlı, mürəkkəb və qarşılıqlı asılılıqlar zəncirindən ibarətdir ki, bu müstəvidə baş verən dinamik inkişaf öz yeni-yeni təmayülləri ilə keçmişdə mövcud olan nəzəriyyə və konseptual baxışların kəndarına çıxmaqla yeni şərtləri zəruri edir və xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində obyektiv məqsədlərə nail olmanın zəruri şərtlərini obyektiv yüksəkliklərə qaldırır. Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi olaraq xarici ticarət sahəsində mövcud olan yanaşmalar və o cümlədən ənənəvi metod və metodikalar yeni proseslər və təmayüllər baxımından heç də obyektiv reallığa adekvat reaksiya verə bilmir. Bir qayda olaraq xarici ticarətin standart (ənənəvi) modelinin hazırladılmasında aşağıdakı təməl prinsiplər əlahiddələşir ki, bunlara açıq bazar iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən prinsiplər; iqtisadi artımın tipləri; milli iqtisadiyyatın istehsal potensialı, ölkənin iqtisadi artımının xüsusiyyətləri; ölkə ərazisində mövcud olan ticarət şəraiti; ölkənin ticarət siyasəti; ölkədə mövcud olan tariflər və ixrac subsidiyaları; gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi səviyyəsi və ya gəlirlərin beynəlxalq transferti.

Məhz bu səviyyələrin müasir gerçəkliklərlə təmasından səmərəli istifadə edən sənayecə inkişaf etmiş ölkələr xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və onun tənzimlənməsində təkrarı kasıb ölkələr üçün hələ ki əlçatmaz olan uğurlara imza atmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının dünya birliyinə inteqrasiyası şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin strategiyasının qurulması istiqamətində təklif olunan “Mərhələli idxaləvəzləyici siyasət” xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu siyasətin istiqamətləri aşağıdakılardır:

Ölkədaxili və regional səviyyələrdə ticarət münasibətlərini tənzimləmək, milli ixracatçıların xarici bazarlara çıxışını asanlaşdırmaq, onlara xüsusi üstünlüklər vermək; xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar ölkənin tədiyyə balansında özünü ehtiva edən əməliyyatları tənzimləmək; hüquqi normalar və dövlətin beynəlxalq razılaşmaları və öhdəlikləri çərçivəsində ölkənin və onun ayrı-ayrı regionlarının xarici iqtisadi fəaliyyətində müsbət

imicini formalaşdırmaq və hər cür qaçaqmalçılığın qadağan olunması və bunların üzərində sərt nəzarətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar həm yerli şirkətlərə, həmçinin də ölkə daxilində fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərə qarşı birmənalı təsirlər göstərmək və onların arzuolunmaz fəaliyyətlərini dayandırmaq; bütün bu amillərlə əlaqədar məqsədlərin reallaşdırılması istiqamətində ölkənin milli təhlükəsizlik, o cümlədən də iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması və bu sistemlərin dayanıqlılığını təmin edə biləcək müasir üsullardan istifadə edərək zərərli hadisələrin və simptomların qarşısının alınması üçün bütün kompleks metodların tətbiq edilməsi və s.

Dünya iqtisadiyyatında baş vermiş yeni meyllər, təmayüllər və proseslərin fonunda xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi, xarici iqtisadi siyasətin qurulması və onun strateji və prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından, o cümlədən də liberallaşma və qloballaşma proseslərinin təsiri nəticəsində formalaşan «vahid ticarət meydanı» müstəvisində dünya ölkələrinin təcrübəsi hər bir yeni müstəqillik qazanmış keçid iqtisadiyyatlı ölkə, o cümlədən də Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu təcrübələri və onun müsbət nəticələrindən «qidalanmaq» gözlənilməz simptomların qarşısını vaxtında almağa, dünya birliyinə daha dayanıqlı və iri addımlarla yanaşmağa, inteqrasiya etməyə şərait yaradar.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev H.A., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. – Bakı: - 2006, - s. 361-368
2. Албегова И.М., Емцов Р.Г., Холопов А.В. Государственная экономическая политика. – Москва: - 1998, - 330 с.
3. Bernard Hoekman. Aadity Matoo and Philip English. Development, Trade, and the WTO. The World Bank. Wash D.C. 2002.
4. Драганова В.Г. Основы таможенного дела. – Москва: Экономика, - 1998, - 281 с.
5. Хасбулатов Р.И. Мировая экономика. Т II. – Москва: Экономика, - 2001, - с.114-115.
6. Кейнс С.М. Мəşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi. – Bakı: - 1993, - 374 s.
7. Классика экономической мысли. – Москва: Эксмо-пресс, - 2000, - с.480-786.
8. Мəһəррəмов А., Асланов Н. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. – Bakı: - 2008, - 399 s.
9. Тимошенко И.В., (2003) Таможенное регулирование ВЭД. – Москва: - 675 с.
10. Vəliyev D., Əsədov A. Beynəlxalq iqtisadiyyat. – Bakı: - 2012, - 400 s.

ОЦЕНИТЬ РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ СТРАНЫ

Г.Г.АСЛАНОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются необходимость государственного регулирования экономики, сущность факторов, его определяющих. Мировой опыт показывает, что государство играло и продолжает играть решающую роль в развитии ведущих индустриальных стран в человеческом развитии. В современной экономике значительно возросла регулирующая роль государства.

Каждая страна обладает множеством инструментов, и факторов, формирующих экономическую функцию государства, что способствует вмешательству государства в экономику. Это необходимо, прежде всего, в аспекте зрения эффективной организации экономики. В исследовании также оценивается роль государственного регулирования в повышении эффективности экономической политики страны.

Ключевые слова: экономическая политика государства, регулирование экономики, экономическая эффективность, рыночная экономика, средства регулирования, экономическая безопасность.

EVALUATE THE ROLE OF STATE REGULATION IN INCREASING THE EFFECTIVENESS OF ECONOMIC POLICY OF THE COUNTRY

H.H.ASLANOV

SUMMARY

The article analyzes the necessity of state regulation of the economy, the nature of the factors that determine it. The world experience also shows that the state plays and continues to play a decisive role in the development of leading industrial countries in human development. In the modern economy, the regulatory role of the state has significantly increased.

For each country there is a multitude of tools, goals and factors that shape the economic function of the state, which determines the interference of the state in the economy. This is necessary, first of all, from the point of view of effective organization of the economy. The study also assessed the role of state regulation in increasing the effectiveness of economic policy of the country.

Keywords: economic policy of the state, regulation of the economy, economic efficiency, market economy, means of regulation, economic security

UOT 336.244.2**FİRMANIN İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİ VƏ
MƏNFƏƏT YENİ BAXIŞ BUCAGINDA****M.Y.YADULLA*****Bakı Dövlət Universiteti******mehribanyadulla@gmail.com***

Tədqiqatın məqsədini – müəssisələrin istehsal məsrəfləri və onların mənfəətinin araşdırılması və mənfəətinin maksimallaşdırılmasının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin əsaslandırılması təşkil edir. Öz fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün firma müəyyən məsrəflər sərf edir ki, bunlar da zəruri istehsal amillərinin əldə edilməsi və istehsal olunan məhsulun reallaşması ilə bağlıdır. Bu məsrəflərin qiymətləndirilməsi firma məsrəflərinin müəyyən olunması üçündür. İstehsalın və istənilən məhsulun reallaşmasının ən rentabelli metodu firmanın məsrəflərini minimallaşdırma metodudur. Məsrəflərin mahiyyəti mühasibat və iqtisadi yanaşmalar mövqeyindən baxıla bilər. Müvafiq olaraq mühasibat məsrəfləri istifadə edilən resursların reallaşdırılmasının faktiki qiymətləri ilə dəyər qiymətləndirilməsini özündə əks etdirir. Mühasibat uçotu və statistik hesabatda müəssisənin məsrəfləri məhsulun maya dəyəri kimi çıxış edir. Məsrəflərin iqtisadi baxımdan anlaşılması resursların məhdud olması probleminə və onlardan alternativ istifadənin mümkünlüyünə əsaslanır. Mahiyyətə, bütünlükdə məsrəflər alternativ məsrəflərdir. İqtisadçının vəzifəsi odur ki, resursların daha optimal istifadəsini seçməyi bacarsın. Məhsul istehsalı üçün seçilən resursun iqtisadi məsrəfləri ondan daha yaxşı istifadə zamanı onun dəyərində bərabərdir. Əgər mühasibi firmanın əvvəlki fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi maraqlandırarsa, iqtisadçı həm də, firmanın fəaliyyətinin cari və xüsusən proqnozlaşdırılan qiymətləndirilməsi, mövcud resurslardan istifadənin daha optimal variantı da maraqlandırır. İqtisadi məsrəflər adətən mühasibat məsrəflərindən daha çoxdur – bunlar, məcmu alternativ məsrəflərdir.

Açar sözlər: firma, iqtisadi və mühasibat mənfəəti, məcmu gəlir, ümumi məsrəflər, ümumi və son hədd məsrəfləri

Firma məsrəfləri və mənfəəti ilə bağlı təcrübədə gerçəkləşən məqamların elmi-tədqiqat müstəvisində araşdırılması aktual səciyyə daşıyır. Bu baxımdan bizim tədqiqat işinin də predmetini firma mənfəətinin maksimallaşdırılması ilə bağlı səciyyəvi xüsusiyyətlər təşkil edir.

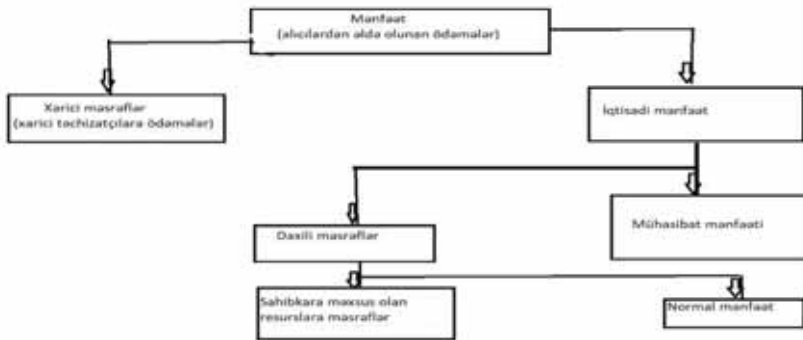
Bazar təsərrüfatının əsas elementlərindən biri firmadır. Firma dedikdə, istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan və təsərrüfat sərbəstliyinə malik olan (necə və hansı ölçüdə istehsal etmək, öz məhsulunu harada, kimə və hansı qiymətə)

mətə satmaq haqqında qərarların qəbulunda) iqtisadi subyekt başa düşülür. Firma mənfəətin maksimallaşdırılması məqsədilə, müəyyən iqtisadi rifahların istehsalı üçün resursları birləşdirir.

Ümumi halda mənfəət məcmu gəlirlə (total revenue) məcmu məsrəflər (total cost) arasındakı fərqdır:

$$TR-TC=\pi$$

Məsrəflərin özü xarici (aşkar) və daxili (qeyri-aşkar, gizli) olur. Xarici məsrəflərə xarici (konkret firmaya münasibətdə) təchizatçılara ödənişlər daxildir. Məcmu gəlirdən xarici məsrəfləri çıxdıqda, mühasibat mənfəətini əldə edirik. Mühasibat mənfəəti daxili (gizli) məsrəfləri nəzərə almır. Daxili məsrəflərə aiddir: 1) sahibkarın özünə məxsus olan resurslara məsrəflər, həmçinin 2) normal mənfəət, bu da sahibkarlıq bacarığı kimi vacib resursun payına düşəndir. Mühasibat mənfəətindən daxili məsrəfləri çıxdıqda, *iqtisadi mənfəəti* əldə edirik.

Şəkl. 1. Sahibkarın əldə etdiyi mənfəətin strukturu

Beləliklə, ancaq xarici məsrəfləri nəzərə alan mühasibat mənfəətindən fərqli olaraq, iqtisadi mənfəət əldə olunan gəlirdən həm xarici, həm də daxili məsrəflərin (normal mənfəət də daxil olmaqla) çıxılması yolu ilə müəyyən olunur. Daxili və xarici məsrəflər cəm halda iqtisadi və ya alternativ məsrəfləri təşkil edir. Bu o deməkdir ki, real mənfəətin həcmünün müəyyən edilməsi zamanı resursun elə qiymətinə əsaslanmaq lazımdır ki, sahibkar onu daha yaxşı istifadə zamanı əldə edə bilsin.

İqtisadi məsrəflər firmanın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində mühasibin və iqtisadçının yanaşmaları arasındakı fərqi anlamağa imkan verir. Mühasibi hər şeydən əvvəl, müəyyən (hesabat) dövr ərzində firmanın fəaliyyətinin nəticələri maraqlandırır. O, keçmiş, firmanın fəaliyyətindəki mövcud təcrübəni təhlil edir. İqtisadçını isə, əksinə, firmanın gələcəyi, onun fəaliyyətinin perspektivləri maraqlandırır. Məhz buna görə də, o, malik olduğu resurslardan istifadənin daha yaxşı alternativlərinin qiymətlərini diqqətlə

izləyir. Mühasibat və iqtisadi mənfəətin müqayisəsinə cədvəldə nəzər salaq:

Cədvəl 1

İqtisadi və mühasibat mənfəətinin hesablanması nümunə

Tərkibi	Mühasibat hesablanması (min p.v.)	İqtisadi hesablanma (min p.v.)
Mənfəət	1500	1500
Xarici məsrəflər o cümlədən:	1200	1200
a) xammal və materiallar	525	525
b) yanacaq və enerji	150	150
s) əmək haqqı	375	375
d) 10% bazar dərəcəsi ilə borc vəsaitləri üzrə (1000) %	150	150
Daxili məsrəflər o cümlədən	-	375
Sahibkarın vaxtının alternativ qiyməti	-	75
10% illik dərəcə ilə şəxsi kapitalın (2000) alternativ qiyməti	-	300
Mühasibat mənfəəti (1-2)	300	-
İqtisadi (xalis) mənfəət (1-2-3)	-	-75

Cədvəl aydın olaraq göstərir ki, mühasibat yanaşmasında firma 300 min p.v. əldə edib, mənfəət norması 20% (300/1500) təşkil edib. Amma daxili məsrəfləri nəzərə alsaq, aydın olar ki, firma zərərə uğrayıb, bunun da kəmiyyəti keçən il 75 min p.v. təşkil edib.

Firmanın iqtisadi fəaliyyətinin daha təfəsilatı ilə təhlili üçün məcmu, orta və son hədd gəlir anlayışlarına baxaq.

Məcmu gəlir (total revenue –TR)-firmanın müəyyən rifah kəmiyyətinin satışından əldə etdiyi gəlirdir:

$$TR = P \times Q,$$

burada P(price)-qiymət, Q(quantity) –satılan rifah kəmiyyətidir.

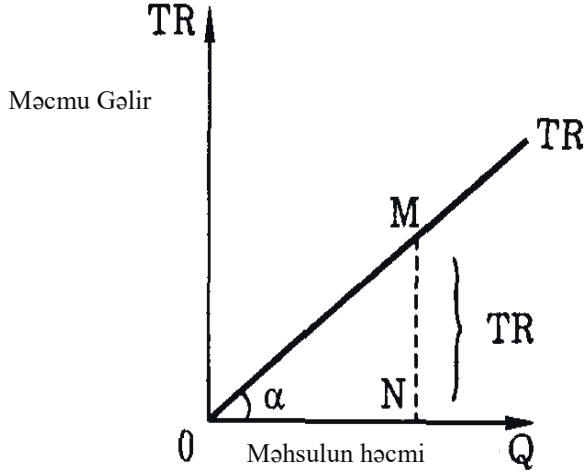
Orta gəlir (average revenue –AR) –satılan rifahın hər vahidinə düşən gəlir. Təkmil rəqabət şəraitində orta gəlir bazar qiymətinə bərabərdir:

$$AR = TR/Q = (P \times Q)/Q = P$$

Son hədd gəlir (marginal revenue-MR) gəlirin artmasıdır ki, bu da məhsulun buraxılışının sonsuz sayda kiçik həcmdə artması hesabına yaranır:

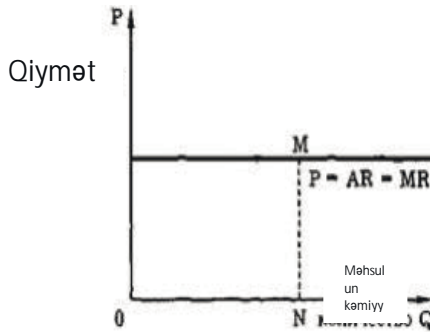
$$MR = \Delta TR / \Delta Q = \Delta (P \times Q) / \Delta Q = P.$$

Absis oxunda məhsulun həcmi, ordinat oxunda isə məcmu gəliri göstərsək, gəlirin məhsuldan asılılığı koordinat başlanğıcından çıxan xətt formasında təsvir olunacaq:

Şək. 2. Məcmu gəlir
Qrafikə əsasən, $AR=TR/Q=MN/ON=\text{tg}\alpha=MR=P$.

İstehsalçıların sonsuz sayıda çox olduğu təknil rəqabət şəraitində onlardan heç biri istehsal olunan məhsulun qiymətinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilmir. Firmalar üçün qiymət onların iradəsindən və arzularından asılı olmayaraq, obyektiv olaraq formalaşır, nəticədə firmalardan hər biri qiyməti əldə edən qismində çıxış edir. Ona görə də absis oxunda məhsulun kəmiyyətini, ordinat oxunda isə məhsulun qiymətini təsvir etsək, onda onların qarşılıqlı əlaqəsi düz, absis oxuna paralel olacaq (şəkil 3). İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən bu o deməkdir ki, tələbin qiymət üzrə elastikliyi sonsuz böyükdür.

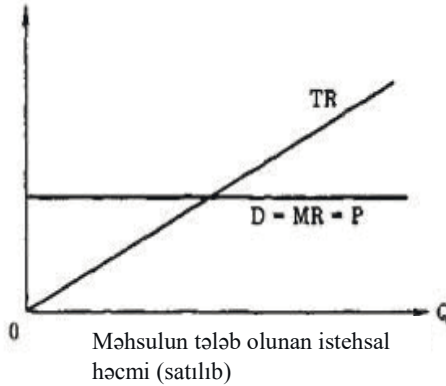

Şək. 3. Təknil rəqabət şəraitində qiymət, orta və son hədd gəliri

Bu qrafikləri birləşdirdikdə, biz ayrıca firma üçün elementar tarazlıq şərtlərini əldə edirik: son hədd gəlir əyrisi ilə məcmu gəlir əyrisinin kəsiş-

məsi mövcud qiymət səviyyəsində istehsalın tarazlı həcmi göstərir (şəkil 4).

Orta, son hədd
qiyməti və məcmu
gəlir
P, AR, MR, TR

Şək. 4. Təkmil rəqabət şəraitində tələb, son hədd və məcmu gəlir.

Məsrəflərin təhlilinə keçək. Firma nəzəriyyəsində vaxt amili böyük rol oynayır. Ona görə də məsrəfləri xarakterizə edərkən, qısamüddətli və uzunmüddətli vaxt anlayışlarını nəzərdən keçirək.

Qısamüddətli (short-run) dövr – elə vaxt kəsiyidir ki, bu zaman istehsalın müəyyən faktorları daimi, digərləri-dəyişən olur. İstehsalın daimi faktorlarına bina və qurğuların ümumi ölçüləri, istifadə olunan maşın və avadanlıqların ümumi sayı, həmçinin sahə üzrə fəaliyyət göstərən firmaların sayı daxildir. Nəzərdə tutulur ki, qısamüddətli dövrdə yeni firmaların sahəyə daxil olması kifayət qədər məhduddur. Qısamüddətdə firma yalnız istehsal gücləri ilə yüklənmə səviyyəsini ölçməyə imkan tapar (iş vaxtının davamlılığının, xammaldan və s.dən istifadə kəmiyyətinin ölçülməsi yolu ilə).

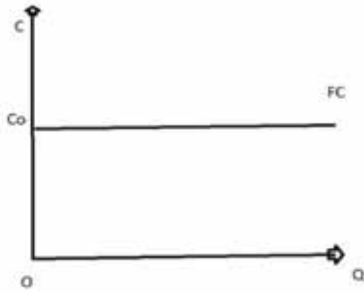
Uzunmüddətli (long-run) dövr – elə vaxt kəsiyidir ki, bu zaman bütün faktorlar dəyişən olur. Uzunmüddətli dövrdə firma bina və avadanlıqların ümumi ölçülərini, maşın və avadanlıqların və s.nin kəmiyyətini, sahə isə burada fəaliyyət göstərən firmaların sayını dəyişmək imkanına malikdir. Uzunmüddət elə dövrdür ki, bu zaman sahəyə daxil olmaq və sahədən çıxmaq üçün məhdudiyyətlər aradan qaldırılır. Bütün istehsal faktorlarının daimi olduğu ani dövrdən və faktorların bir hissəsinin daimi, bir hissəsinin isə dəyişən olduğu qısamüddətli dövrdən fərqli olaraq, uzunmüddətli dövrdə firma bütün istehsal parametrlərini dəyişə bilər. Üç dövrün fərqləndirilməsi təkmil rəqabət, xalis inhisar, oliqopoliya, inhisarçı rəqabət və digər inhisarçı strukturlar növündə məsrəflərin təhlili və firmanın davranışının xüsusiyyətləri üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Daimi məsrəflər (fixed cost) qısamüddətli dövrdə istehsal həcminin artması və ya azalması ilə kəmiyyəti dəyişməyən məsrəflərdir. Daimi məs-

rəflərə bina və qurğuların, maşın və istehsal avadanlıqlarının istifadəsi, icarə, əsaslı təmirlə bağlı məsrəflər, həmçinin inzibati xərclər aiddir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, inzibati xərclər və təmir üzrə xərclər müəyyən dərəcədə istehsalın ölçülərindən asılı olduğundan, müəyyən şərtliliklə daimi məsrəflərə aid edilir.

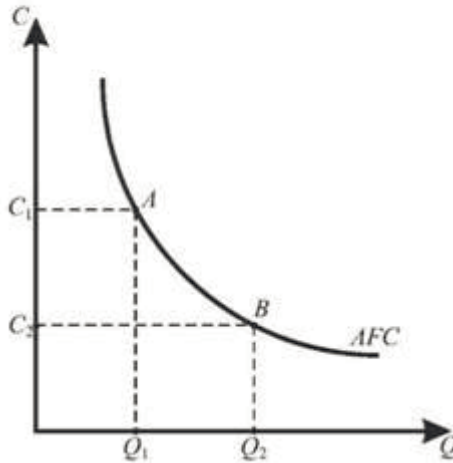
Daimi məsrəflər anlayışını qrafikdə nümayiş etdirək:

Şəkil 5. Daimi məsrəflər

Absis xəttinə istehsal olunmuş məhsulun kəmiyyəti, ordinat oxuna isə məsrəfləri qoyaq. Onda daimi məsrəflər əyrisi absis oxuna paralel olacaq. Bu adətən FC ilə işarələnir.

$$AFC = \frac{FC}{Q}$$

Şəkil 6. Daimi orta məsrəflər əyrisi

İstehsal həcmi artırması ilə ümumi mənfəət artdığından, məhsul vahidinə düşən daimi orta məsrəflər daha az həcmdə olur. Daimi orta məsrəflər AFC (average fixed cost) kimi işarələnir:

$$AFC = FC/Q, \text{ burda } Q \text{ - istehsalın həcmidir.}$$

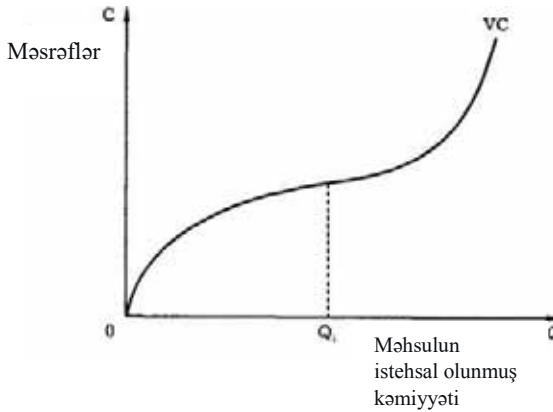
Daimi məsrəflərlə yanaşı dəyişən məsrəfləri də ayırırlar ki, bunlar da istehsalın həcmi dəyişməsinə asılıdır.

Dəyişən məsrəflər (variable cost)- kəmiyyəti istehsal həcminin artmasından və ya azalmasından asılı olan məsrəflərdir. Dəyişən məsrəflərə xammal, elektrik enerjisi, köməkçi materiallar, əməyin ödənişinə olan məsrəflər daxildir. Onlar VC kimi işarələnir.

Kəmiyyəti istehsalının həcmindən asılı olmayan daimi məsrəflərdən fərqli olaraq, dəyişən məsrəflər məhsul buraxılışına proporsional olaraq artır və ya azalır.

İstehsalın təşkilinin ilkin mərhələsində dəyişən məsrəflər istehsal olunan məhsuldan daha böyük tempə artır (şəkil 7).

İstehsalın optimal ölçülərinə nail olduqdan sonra (Q nöqtəsində), dəyişən məsrəflərin nisbətən qənaəti baş verir. Amma istehsalın sonradan genişlənməsi dəyişən məsrəflərin yeni artımına gətirib çıxarır, bu zaman buraxılışın çoxalması məsrəflərin istehsalın artımından daha sürətli artımını tələb edir.

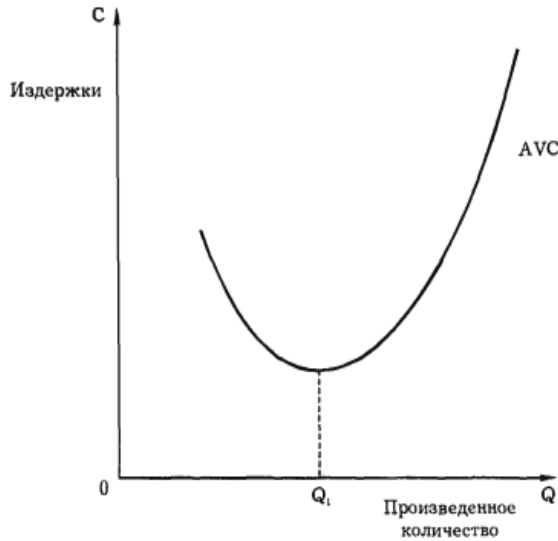

Şək. 7. Dəyişən məsrəflər

Orta dəyişən məsrəflər AVC (average variable cost) dəyişən məsrəflərin məhsul həcmi Q-ə nisbəti yolu ilə müəyyən olunur:

$$AVC=VC/Q$$

Müəssisənin texnoloji cəhətdən optimal ölçüsünə nail olduqda, onlar öz minimumuna çatır (şəkil 8).

Şək. 8. Orta dəyişən məsrəflər əyrisi

Orta dəyişən məsrəflər anlayışı firmanın təsərrüfatçılığının səmərəliliyinin, tarazlıq vəziyyətinin və yaxın inkişaf perspektivlərinin – istehsalın genişlənməsi, azaldılması və ya sahədən çıxmasının müəyyən edilməsi üçün zəruridir. Daimi və dəyişən məsrəflərin fərqləndirilməsi istehsal prosesinin təhlili və müxtəlif bazar strukturları şəraitində firmanın davranışının təhlili üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ümumi məsrəflər (total cost) - firmanın qısamüddətli dövrdə məhsul istehsalı ilə əlaqədar, daimi və dəyişən xərclərinin cəmidir. O, TC və ya C ilə işarələnir. Ümumi məsrəflər istehsal olunmuş məhsulun funksiyası kimi çıxış edirlər:

$$(Q):TC=f(Q).$$

Ümumi məsrəflər daimi və dəyişən məsrəflərin cəmini əks etdirir:

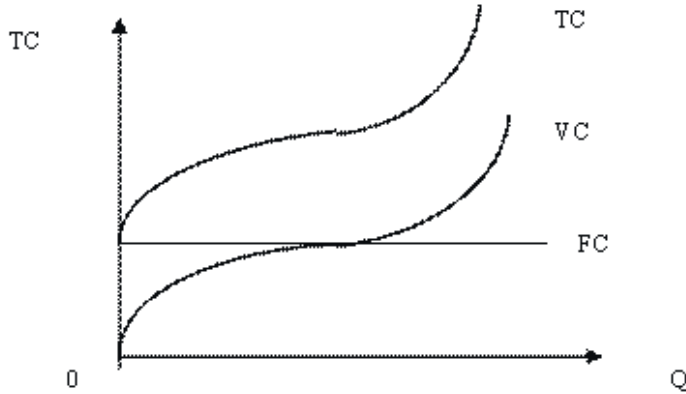
$TC=FC+VC$, burada FC (fixed cost) - daimi məsrəflər; VC (variable cost)-dəyişən məsrəflərdir.

Qrafik baxımından bu, daimi və dəyişən məsrəflər əyrilərinin cəmidir (şəkil 9). Orta ümumi məsrəfləri ümumi məsrəflərin buraxılmış məhsulun kəmiyyətinə bölünməsi:

$$ATC=TC/Q$$

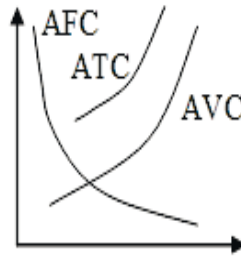
və ya orta dəyişən (AVC) və orta daimi (AFC) məsrəflərin cəmlənməsi yolu ilə də almaq olar:

$$ATC=AFC+AVC=(FC+VC)/Q.$$

Şəkil 9. Dəyişən, daimi və ümumi məsrəflər əyrisi

Bəzən orta ümumi məsrəflər (ATC) qısa olaraq, AC ilə də işarələnir. Qrafik baxımdan, ATC –ni AFC və AVC əyrilərinin cəmlənməsi yolu ilə əldə edə bilərik (şəkil 10).

Şəkil 10. Orta ümumi məsrəflər

Orta ümumi məsrəflər anlayışı firma nəzəriyyəsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümumi orta məsrəflərin qiymətlərin səviyyəsi ilə müqayisəsi mənfəətin kəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Mənfəət ümumi mənfəət (TR-total revenue) və ümumi məsrəflər (TC) arasında fərkdir. Bu fərq firmanın fəaliyyətində düzgün strategiya və taktikanı seçməyə imkan verir.

Son hədd məsrəflər (marginal cost) – istehsalın sonsuz kiçik artımı sayəsində ümumi məsrəflərin artmasıdır. Son hədd məsrəflər dedikdə, adətən məhsulun son vahidinin istehsalı ilə bağlı olan məsrəflər başa düşülür:

$$MC = \Delta TC / \Delta Q = \Delta (FC + VC) / \Delta Q = \Delta FC / \Delta Q + \Delta VC / \Delta Q = f(Q).$$

Bu düsturdan görünür ki, daimi məsrəflər son hədd məsrəflərinin kəmiyyətinə təsir etmir. Son hədd məsrəflər, ancaq dəyişən məsrəflərdən törəmə funksiyadır:

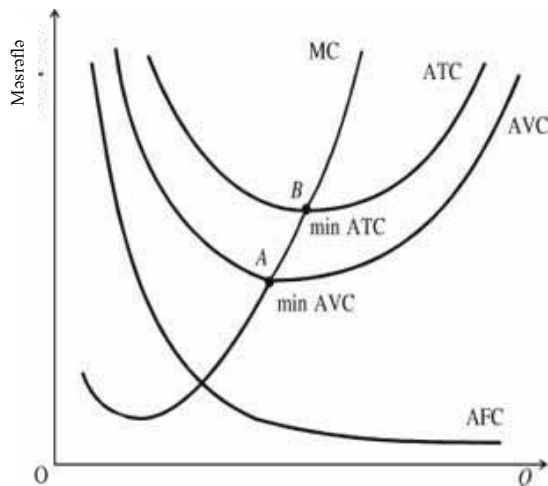
$$MC = \Delta VC / \Delta Q.$$

$MC < AC$ olanda, orta məsrəflər əyrisi aşağı gedir: məhsulun hər yeni vahidinin istehsalı orta məsrəfləri azaldır;

$MC > AC$ olanda, orta məsrəflər əyrisi yuxarı gedir: məhsulun hər yeni vahidinin istehsalı orta məsrəfləri artırır;

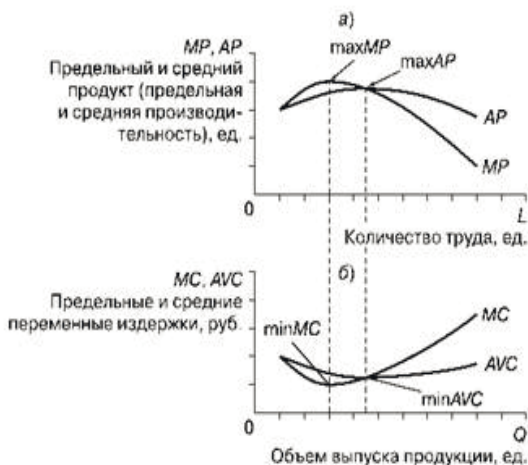
$AC = \min$ olanda, $MC = AC$.

Son hədd məsrəflərinin əyrisi orta dəyişən məsrəflər və orta ümumi məsrəflər əyrilərini onların minimum əhəmiyyətli nöqtələrində kəsir (şəkil 11).

Şəkil 11. Orta və son hədd məsrəflər

Son hədd və orta məhsuldarlığın, həmçinin son hədd və orta dəyişən məsrəflər əyrisinin qarşılıqlı əlaqəsini xarakterizə edən qrafiklər güzgü kimi simmetrikdirlər (şəkil 12).

Şəkil 12. Orta və son hədd məsrəflərinin və orta və son hədd məhsuldarlığının qarşılıqlı əlaqəsi.

İşgüzar müəssisələrin əsas formaları xüsusi sahibkarlıq şirkətləri və korporasiyalar, dövlət tərəfindən tənzimlənən şirkətlər, istehlak kooperativləri və mənfəətlə işləməyən təşkilatlar, əməkdaşlıq və özünüidarə edən şirkətlərdir. Bunların içərisində ən çox yayılmış olanlar xüsusi sahibkarlıq şirkətləri, əməkdaşlıq və korporasiyalardır. Bu formaları bir-biri ilə müqayisə etsək, məlum olar ki, şirkətlərin ümumi sayının 70 faizdən çoxu xüsusi sahibkarlıq şirkətlərinin payına düşür, amma ABŞ-da məcmu buraxılışın, ancaq 6-7%-i bunların payına düşür, əməkdaşlıq-ümumi saydan 10%-dir, buraxılışın 4-5%-i, korporasiyalar ümumi sayın 18-19 faizini təşkil etsə də, məcmu buraxılışın 88-90%-i onların üzərinə düşür. İşgüzar müəssisələrin üstünlük və çatışmazlıqları ilə yaxından tanış olduqda, bu paradoksu asanlıqla izah etmək olar. Belə təhlil ilk dəfə olaraq, A.Alçian (1914-2013) və H.Demeses (1930-2019) tərəfindən 1970-ci illərdə verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Антикризисное управление предприятием: учебное пособие / В.В.Жариков, И.А.Жариков, А.И.Евсейчев. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, - 2009.
2. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: Сборник задач, заданий, тестов / Воронина В.М., Лапаев А.П., Михайлова О.П. - Оренбург: ГОУ ОГУ, - 2004, – 65 с.
3. Бюджетирование в деятельности предприятия: учебное пособие / Наумова Н.В., Жарикова Л.А. - Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, - 2018

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ ИЗДЕРЖКИ И ПРИБЫЛЬ ФИРМЫ С НОВОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

М.Я.ЯДУЛЛА

РЕЗЮМЕ

Для осуществления своей деятельности предприятие несет определенные затраты, связанные с приобретением необходимых производственных факторов и реализацией произведенной продукции. Оценка этих затрат является затратами фирмы. Наиболее рентабельным методом производства и реализации любого продукта считается тот, который минимизирует издержки фирмы. Сущность затрат можно рассматривать с позиций бухгалтерского и экономического подходов. Соответственно бухгалтерские затраты представляют собой стоимостную оценку используемых ресурсов в фактических ценах их реализации. Затраты предприятия в бухгалтерском учете и статистической отчетности представляются в виде себестоимости продукции. Экономическое понимание затрат основано на проблеме ограниченности ресурсов и возможности их альтернативного использования. По сути, все затраты являются альтернативными издержками. Задача экономиста состоит в том, чтобы выбрать наиболее оптимальное использование ресурсов. Экономические затраты ресурса, выбранного для производства товара, равны его стоимости (стоимости) при наилучшем (из всех возможных) вариантах его использования. Если бухгалтера в основном интересует оценка деятельности фирмы в прошлом, то экономиста, кроме того, интересует

текущая и особенно прогнозируемая оценка деятельности фирмы, поиск наиболее оптимального варианта использования имеющихся Ресурсы. Экономические издержки обычно выше бухгалтерских издержек — это совокупные альтернативные издержки.

Ключевые слова: фирма, экономический и бухгалтерский прибыль, максимальный прибыль, общие расходы, общий и максимальный расход

PRODUCTION COSTS AND FIRM PROFITS FROM A NEW PERSPECTIVE

M.Ya.YADULLA

SUMMARY

To carry out its activities, the company incurs certain costs associated with the acquisition of the necessary production factors and the sale of manufactured products. The valuation of these costs is the costs of the firm. The most cost-effective method of production and sale of any product is considered to be one that minimizes the costs of the firm.

The essence of costs can be viewed from the standpoint of accounting and economic approaches. Accordingly, accounting costs are the cost estimate of the resources used in the actual prices of their implementation. The costs of the enterprise in the accounting and statistical reporting are in the form of the cost of production.

The economic understanding of costs is based on the problem of limited resources and the possibility of their alternative use. Essentially, all costs are opportunity costs. The task of the economist is to choose the most optimal use of resources.

The economic costs of the resource chosen for the production of a good are equal to its cost (value) under the best (of all possible) options for its use. If the accountant is mainly interested in the assessment of the firm's performance in the past, then the economist, in addition, is interested in the current and especially the predicted assessment of the firm's performance, the search for the most optimal option for using the available resources. Economic costs are usually higher than accounting costs - these are aggregate opportunity costs.

Keywords: firm, economic and accounting profit, maximum profit, total expenses, total and maximum expenses

УДК 338

**ВНЕДРЕНИЕ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ,
КАК ОДИН ИЗ МЕТОДОВ СОВРЕМЕННОГО
ФОРМИРОВАНИЯ БИЗНЕС КЛИМАТА****Э.Р.ДАДАШЕВ***Бакинский Государственный Университет,
elmar-dadashov@ mail.ru*

Политический и экономический интерес к технологиям использования возобновляемых источников энергии набирает обороты в течение последних нескольких десятилетий, и возросшие стимулы и финансирование для возобновляемых источников энергии часто описываются как панацея от множества проблем, от качества окружающей среды до национальной безопасности и создания зеленых рабочих мест. Во всем мире реализуются масштабные стратегии и программы для поощрения перехода от производства электроэнергии на основе ископаемых к производству электроэнергии из возобновляемых источников и в частности, к новым «зеленым» технологиям, таким как энергия ветра, солнца, моря и биотоплива.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, сбои рынка, энергоэффективность, вневременные или межвременные отклонения, сбои информационного рынка.

Как один из пионеров, Соединенные Штаты имеют долгую историческую деятельность по продвижению возобновляемых источников энергии, в том числе программы на уровне штата, такие как «California Solar Initiative», которая предусматривает скидки на покупку солнечной фотоэлектрической энергии, а также федеральные программы, такие как налоговые льготы для ветра [1]. В пакете стимулов, «Законе о восстановлении и реинвестировании Америки» от 2009 года, было выделено 6 млрд.\$ на гарантии по кредитам на возобновляемые источники энергии и технологии передачи электроэнергии [2]. Сторонники сильных политических стимулов для возобновляемых источников энергии в Соединенных Штатах используют множество аргументов для оправдания политических действий, таких как прекращение «зависимости» от иностранной нефти, решение проблемы глобального изменения климата или создание новых технологий для повышения кон-

курентоспособности США. Однако формулировка этих целей оставляет открытым вопрос о том, является ли политика в области возобновляемых источников энергии разумным средством для достижения этих целей или даже помогает ли конкретная политика в области возобновляемых источников энергии достичь этих целей. Кроме того, возможно использование множества различных инструментов политики, поэтому необходимо оценить, что делает конкретную политику предпочтительнее других. Экономическая теория может обеспечить руководство и более строгую мотивацию для политики в области возобновляемых источников энергии, опираясь на анализ того, как оптимальные для частного сектора решения отклоняются от экономически эффективных. Эти отклонения описываются как рыночные сбои и, в некоторых случаях, поведенческие сбои. Экономическая теория указывает, что меры политики по смягчению этих отклонений могут улучшить чистое социальное благосостояние, если затраты на реализацию политики меньше, чем выигрывает, если отклонения могут быть успешно устранены. С этой точки зрения анализ политики включает выявление сбоев рынка и выбор подходящих инструментов политики для каждого из них. Хотя можно представить себе практически неограниченное количество различных возможных инструментов политики, анализ соответствующих сбоев рынка позволяет нам определить, какие инструменты с наибольшей вероятностью повысят экономическую эффективность. Это начинание осложняется сложностью некоторых сбоев рынка, которые могут меняться в разные времена или географически. В данной статье эти вопросы исследуются в контексте возобновляемых источников энергии, с особым акцентом на возобновляемые источники энергии, используемые для производства электроэнергии. Возобновляемые источники энергии, включая ветровую, солнечную, гидро-, геотермальную, волновую и приливную, предлагают возможность непрерывного энергоснабжения в больших объемах. Анализ естественных потоков энергии в мире показывает, что они обеспечивают полезную энергию на много порядков больше, чем все человеческое использование энергии. Например, количество солнечного света, достигающего Земли, более чем в 10 000 раз больше, чем общее прямое использование энергии человеком, а количество энергии, воплощенной в ветре, как минимум в 4 раза больше [3]. В принципе, возобновляемые источники энергии предлагают возможность практически неограниченного энергоснабжения навсегда. Напротив, большинство источников энергии, от которых мы в значительной степени полагаемся сегодня, таких как нефть, природный газ, уголь и уран, являются истощаемыми ресурсами, которые присутствуют на Земле в виде ограниченных запасов. Та-

ким образом, в конечном итоге эти запасы будут извлечены до такой степени, что их использование будет неэкономичным из-за наличия альтернативного источника энергии или нехватки ресурса. Чем выше коэффициент использования по отношению к размеру запаса ресурсов, тем короче время до этого окончательного истощения. Эти простые факты о природе истощаемых и возобновляемых ресурсов указывают на кажущийся очевидным вывод: всему миру в конечном итоге придется перейти на альтернативные или возобновляемые источники энергии. Однако осознание того, что мир в конечном итоге вернется к возобновляемым ресурсам, не является достаточным основанием для политики по продвижению этих ресурсов. Такие переходы будут происходить независимо от политики, просто в результате рыночных стимулов. Фундаментальный вопрос заключается в том, приведут ли рынки к тому, чтобы ведущие страны и остальной мир совершили этот переход с соответствующей скоростью и к соответствующему преобразованию возобновляемых ресурсов, если смотреть с социальной точки зрения. И если рынки не будут мотивировать переход с соответствующей скоростью или на соответствующие возобновляемые источники энергии, возникает вопрос, могут ли политические меры устранить эти рыночные сбои, чтобы сделать переход ближе к социально-оптимальному. Проблемы окружающей среды и национальной безопасности стоят на первом месте в списке причин ускорения перехода от истощаемых ископаемых видов топлива к возобновляемым источникам энергии. Также появились заявления о том, что продвижение новых технологий использования возобновляемых источников энергии может позволить любой стране стать более конкурентоспособными на мировых рынках, и может создать новые рабочие места. Теория экономики благосостояния обеспечивает основу для оценки политики ускорения перехода к возобновляемым источникам энергии. Твердо установленный результат экономической теории благосостояния состоит в том, что при отсутствии рыночных или поведенческих сбоев неограниченный рыночный результат является экономически эффективным [4]. Сбои рынка можно определить как отклонения от идеальных рынков из-за какого-либо элемента функционирования рыночной структуры, тогда как поведенческие неудачи - это систематические отклонения человеческого выбора от выбора, который был бы теоретически оптимальным. Ключевым результатом анализа возобновляемых источников энергии является то, что если базовые предположения верны, то децентрализованные рыночные решения приведут к экономически эффективному использованию как истощаемых, так и возобновляемых ресурсов в любой момент времени. Более того, социально оптимальная

скорость перехода от истощаемых источников энергии к возобновляемым источникам энергии может быть достигнута в результате децентрализованных рыночных решений при стандартных предположениях о том, что рациональные ожидания будущих цен определяют решения как потребителей, так и компаний [5]. Хотя рынки не идеальны, концепция идеально конкурентных рынков служит эталоном для оценки реальных рынков. Выявление рыночных недостатков позволяет нам оценить, как реальные рынки отклоняются от идеальных конкурентных рынков и, следовательно, от экономически эффективных рынков. Однако поведенческие сбои могут повлиять на выбор потребителя для распределенных поколений. Использование возобновляемых источников энергии (например, инвестиции в солнечную фотоэлектрическую систему в жилищном секторе) и решения по энергоэффективности. Это может означать недостаточное использование распределенной генерации возобновляемой энергии - или чрезмерное использование всех источников энергии (включая возобновляемые), если энергоэффективность недостаточна. Как рыночные сбои, так и сбои в поведении можно отличить от рыночных барьеров, которые можно определить как любые препятствия для использования или принятия товара [6]. К рыночным барьерам относятся рыночные сбои и поведенческие неудачи, но они также могут включать множество других сдерживающих факторов. Например, высокие технологические затраты на технологии возобновляемых источников энергии могут быть описаны как рыночный барьер, но не могут быть провалом рынка или поведенческой ошибкой. Важно отметить, что только рыночные барьеры, которые также являются рыночными или поведенческими сбоями, обеспечивают обоснование рыночных интервенций, основанное на экономической эффективности. Точно так же денежные внешние эффекты могут иметь место при использовании возобновляемых источников энергии, но они также не приводят к экономической неэффективности. Денежные внешние эффекты - это издержки или выгоды, налагаемые одной стороной на другую сторону, которая действует через изменение цен, а не влияние реальных ресурсов. Например, если цены на продукты питания вырастут из-за увеличения спроса на биотопливо, это может снизить благосостояние покупателей продуктов питания. Однако производители и переработчики пищевых продуктов могут оказаться в лучшем положении. В этом смысле внешние денежные эффекты могут привести к перераспределению богатства, но не влияют на экономическую эффективность. Полезно рассматривать отклонения от идеально функционирующих рынков в зависимости от того, является ли сбой рынка вневременным или межвременным [7]. Временные отклонения - это те

отклонения, для которых внешние последствия основаны в основном на скорости потока внешних эффектов. Например, внешние эффекты, связанные с выбросами в атмосферу, могут в первую очередь зависеть от скорости, с которой выбросы выбрасываются в атмосферу в течение часов, дней, недель или месяцев. Межвременные отклонения - это те, для которых внешние последствия основаны главным образом на запасе, который изменяется во времени в зависимости от потока внешних факторов. Потоки приводят к изменению запасов в течение относительно длительного периода времени, обычно измеряемого годами, десятилетиями или столетиями. Запас может быть загрязняющим веществом (например, углекислым газом) или чем-то экономическим (например, фотоэлектрическими элементами, установленными на зданиях). Если внешний поток больше (меньше), чем скорость естественного убывания запаса, запас увеличивается (уменьшается) с течением времени. Межвременные внешние эффекты лучше всего описывать динамически, поскольку именно запасы (например, двуокиси углерода), а не потоки, приводят к последствиям (например, глобальному изменению климата). Для некоторых загрязнителей окружающей среды (например, смога) естественная убыль происходит быстро - возможно, в течение часов, дней, недель или месяцев. Для этих загрязнителей запасы приводят к ущербу, и запасы полностью определяются потоком в течение этого короткого периода времени. Большинство возобновляемых источников энергии производят электричество, поэтому до тех пор, пока электромобили не станут жизнеспособной крупномасштабной заменой обычных транспортных средств, работающих на переработанных нефтепродуктах, внешние факторы национальной безопасности применимы к таким возобновляемым источникам энергии только косвенно. Однако эти внешние факторы национальной безопасности, хотя и косвенные, могут иметь значение. Например, производство электроэнергии из возобновляемых источников энергии может привести к сокращению объема природного газа, используемого для производства электроэнергии. Это сокращение приведет к большей доступности природного газа для других целей, таких как отопление, где он может заменить нефть в некоторых местах [8]. Что касается биотоплива, то первостепенное значение имеют внешние факторы национальной безопасности. Более того, в европейском контексте возобновляемые источники энергии напрямую заменяют природный газ. Сбои на информационном рынке напрямую связаны с внедрением в домохозяйствах возобновляемых источников энергии, таких как солнечные фотоэлектрические системы или ветряные турбины микрогенерации. Если домохозяйства имеют ограниченную информацию об эффективности и

преимуществах распределенного производства возобновляемой энергии, может произойти сбой информационного рынка. На идеально функционирующем рынке можно было бы ожидать, что фирмы, стремящиеся максимизировать прибыль, будут проводить маркетинговые кампании для информирования потенциальных клиентов. Однако для новых технологий, которые только начинают распространяться на рынке, экономическая теория предполагает, что дополнительная информация, может сыграть важную роль. Сбои на информационном рынке тесно связаны с поведенческими сбоями. Также ожидается, что сокращение количества сбоев на информационном рынке снизит количество поведенческих сбоев, связанных с эвристическим принятием решений [9]. Несовременное предвидение фирм или потребителей (или инвесторов на фондовом рынке, которые влияют на фирмы) предполагает неспособность точно предсказать будущие условия, что может привести к недооценке или переоценке того, как цены на энергоносители могут вырасти в будущем. Если фирмы систематически занижают или переоценивают будущие цены на энергию, то могут иметь место недостаточные или чрезмерные инвестиции в исследования и разработки (НИОКР) в области технологий возобновляемой энергии по сравнению с экономически эффективным уровнем. Хотя, безусловно, кажется правдоподобным, что фирмы имеют несовершенное предвидение, менее правдоподобно полагать, что это несовершенное предвидение будет систематически приводить к недооценке будущих цен на энергоносители, а не к случайным отклонениям, которые иногда недооцениваются, а иногда переоцениваются. Даже если фирмы имеют несовершенное предвидение, до тех пор, пока их оценки будущих цен не будут систематически предвзятыми, тогда в среднем инвестиции в технологии возобновляемых источников энергии все равно будут идти по экономически эффективному пути [10]. В этой ситуации ошибки, ведущие к чрезмерному инвестированию, будут уравновешены ошибками, ведущими к недостаточному инвестированию. В настоящее время существует мало свидетельств ни за, ни против гипотезы о том, что фирмы систематически недооценивают будущий рост цен. Другой провал информационного рынка - это классическая проблема принципала-агента или разделенного стимула, которая может повлиять на внедрение возобновляемых источников энергии двумя способами. Во-первых, во многих случаях, когда речь идет об аренде собственности, арендодатели принимают решение о том, инвестировать ли в распределенную генерацию возобновляемой энергии, в то время как арендаторы оплачивают счета за электроэнергию. Во-вторых, если арендодатели не получают компенсацию за свои инвестиционные решения в виде более вы-

сокой арендной платы, они будут склонны недоинвестировать в распределенную генерацию возобновляемых источников энергии [11].

Выводы:

Возобновляемые источники энергии обладают огромным потенциалом для удовлетворения наших энергетических потребностей, и в долгосрочной перспективе переход от истощаемых ископаемых топливных ресурсов к возобновляемым источникам энергии неизбежен. В этой статье рассматриваются причины, по которым управляющие органы должны интересоваться политикой продвижения возобновляемых источников энергии, и указывается на различные рыночные сбои, которые могут привести к расхождению между оптимальным переходом к возобновляемым источникам энергии и наблюдаемым переходом. Экономическая теория предполагает, что мы можем повысить экономическую эффективность, сопоставив инструмент политики с провалом рынка. Структура и природа каждого провала рынка имеют важные последствия для соответствующих мер политики, направленных на исправление сбоев рынка и приближение к оптимальному переходу на возобновляемые источники энергии. В приведенном выше обсуждении проводилось различие между вневременными сбоями рынка и межвременными (то есть фондовыми) сбоями рынка. В любом случае экономически эффективные меры политики соответствуют временной схеме сбоя рынка. Это подразумевает временную политику в некоторых случаях постоянную политику. Политика в области возобновляемых источников энергии, вероятно, потребует нескольких различных инструментов политики для устранения различных сбоев рынка. Когда рыночные сбои тесно связаны, один инструмент политики может устранить или частично устранить более одного сбоя рынка. Например, предоставление информации о недорогих или не требующих больших усилий возможностях для экономии энергии и помощи в сохранении окружающей среды может уменьшить провал информационного рынка, а также побудить потребителей частично усвоить внешние экологические эффекты [12]. Что касается возобновляемых источников энергии, то наиболее важными рыночными сбоями, о чем свидетельствуют самые убедительные эмпирические доказательства, являются внешние факторы окружающей среды, сбой инновационного рынка, сбой рынка национальной безопасности и сбой нормативно-правовой базы. Лишь некоторые из сбоев рынка, описанные в этой статье, характерны только для возобновляемых источников энергии. Экологические внешние эффекты, связанные с использованием ископаемого топлива, являются наиболее важными из них, но если политические меры уже принима-

ются для корректировки внешних эффектов от ископаемого топлива, выбросы топлива, то мы должны обратить внимание на другие провалы рынка в качестве мотивации для политики в области возобновляемых источников энергии. Поскольку эти другие рыночные сбои часто касаются других секторов экономики, их устранение может повлечь за собой меры политики, которые выходят далеко за рамки возобновляемых источников энергии. Политическая осуществимость - это последнее соображение, имеющее важные последствия для политики в области возобновляемых источников энергии. В некоторых случаях политический подход первого наилучшего может быть политически невыполнимым. Второй лучший подход может включать несколько инструментов, даже в тех случаях, когда первый лучший подход задействует только один инструмент. Например, вместо единого налога для интернализации экологических внешних факторов такая же разница в ценах может быть достигнута путем сочетания меньшего налога (или отсутствия налога) на ископаемое топливо с субсидией на возобновляемую энергию. Аналогичным образом, система ограничения выбросов и торговли квотами может быть политически неприемлемой из-за неопределенности относительно того, насколько высоки могут быть затраты на снижение выбросов, поэтому более жизнеспособным вариантом может быть использование двух инструментов в гибридной торговле квотами и выбросами и налоговая система, широко известная как «ограничение и торговля» с предохранительным клапаном [13].

ЛИТЕРАТУРА

1. Калифорнийская солнечная инициатива (CSI)
<https://www.cpuc.ca.gov/General.aspx?id=6043>
2. Закон об оздоровлении американской экономики и реинвестировании 2009 года (ARRA): https://ru.qaz.wiki/wiki/American_Recovery_and_Reinvestment_Act_of_2009
3. Арчер К., Якобсон М. Оценка глобальной ветроэнергетики. // Журнал геофизических исследований D, №110. – 2005, с.1–20.
4. Блауг М. Теория благосостояния Пигу // Экономическая мысль в ретроспективе = Economic Theory in Retrospect. — Москва: Дело, 1994, — с. 551-553. — XVII, 627 с.
5. Поведенческая экономика и новый патернализм:
<https://polit.ru/article/2013/11/12/paternalism/>
6. Инновации и их недостатки. Адам Джаффе. Капитализм и общество 1 (3): 3-3. DOI: 10.2202 / 1932-0213.1006. Январь 2006 г.
7. Теория межвременного выбора: Ирвинг Фишер «Теория процента» (The Theory of Interest, 1930);
<http://economics.com.az/ru/index.php/biblioteka/izvestnye-ekonomisty/item/1524-irving-fisher.html>
8. Блауг М. Теория благосостояния Пигу // Экономическая мысль в ретроспективе

- = Economic Theory in Retrospect. — Москва: Дело, 1994, — с. 551-553. — XVII, 627 с.
9. Ричард Х. Талер//Поведенческая экономика: прошлое, настоящее и будущее// Чикагский университет - Школа бизнеса Бута; Национальное бюро экономических исследований (NBER) - 2016, - с.22
 10. Джаффе А., Ньюэлл Р., Ставинс Р. Экономика энергоэффективности. В «Энциклопедии энергии». Под ред. К. Кливленда. Амстердам: Elsevier, - 2004, - с.79–90.
 11. Джаффе А., Ставинс Р. Энергетический парадокс и распространение технологий сохранения. // Экономика ресурсов и энергетики, № 16. - 1994, - с. 91–122.
 12. Беннир Л., Ставинс Р. Вторая лучшая теория и использование нескольких инструментов политики. // Экономика окружающей среды и ресурсов, № 37. - 2007, - с.111–129.
 13. Якоби Х., Эллерман А.Д. Предохранительный клапан и климатическая политика. // Энергетическая политика, № 32. - 2004, - с.481–491.

BƏRPA OLUNA BİLƏN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNİN TƏTBİQİ BİZNES MÜHİTİNİN MÜASİR FORMALAŞMASININ BİR METODU KİMİ

E.R.DADAŞOV

XÜLASƏ

Son bir neçə onillikdə bərpa olunan enerji texnologiyalarına siyasi və iqtisadi maraq sürətlə artmaqdadır və bərpa olunan enerji üçün artan təşviq və maliyyələşdirmə, ətraf mühitin keyfiyyətindən milli təhlükəsizliyə və yaşıl iş yerlərinin açılmasına qədər müxtəlif problemlərin dərmanı kimi xarakterizə olunur. Dünyada əsaslı elektrik enerjisi istehsalından bərpa olunan elektrik enerjisi istehsalına və xüsusən külək, günəş, dəniz və bioyanacaq enerjisi kimi yeni yaşıl texnologiyalara keçməyi təşviq etmək üçün iddialı strategiya və proqramlar həyata keçirilir.

Açar sözlər: bərpa olunan enerji mənbələri, bazar uğursuzluqları, enerji səmərəliliyi, zamansız və ya zamanlar arası sapmalar, məlumat bazarı uğursuzluqları.

IMPLEMENTATION OF RENEWABLE ENERGY SOURCES AS ONE OF THE METHODS OF MODERN FORMATION OF A BUSINESS CLIMATE

E.R.DADASHEV

SUMMARY

Political and economic interest in renewable energy technologies has been gaining momentum over the past several decades, and increased incentives and funding for renewable energy are often described as a panacea for a variety of problems, from environmental quality to national security and green jobs creation. Around the world, ambitious strategies and programs are being implemented to encourage the shift from fossil-based electricity generation to renewable electricity generation and, in particular, to new green technologies such as wind, solar, marine and biofuel power.

Keywords: renewable energy sources, market failures, energy efficiency, timeless or intertemporal deviations, information market failures.

MÜNDƏRİCAT**HÜQUQ****Səlimov K.N.**

Yetkinlik yaşına çatmamış və azyaşlı uşaqların alveri üzrə cinayət işlərində interpolun məlumatlarından istifadə edilməsi 5

Qurbanova F.İ.

İnsan hüquqları müdafiəsi sahəsində konvensiya orqanlarının universalladırılması 26

Turabova S.F.

Hüquqi aktın mahiyyəti 40

Yavərzadə Y.E.

Milli hüquq mənbələrinin əsas inkişaf istiqamətləri..... 54

FƏLSƏFƏ**Mikayılova N.E.**

Müasir cəmiyyətdə şəxsiyyətin mənəvi inkişaf məsələsinə dair 64

İQTİSADİYYAT**Aslanov H.H.**

Ölkənin iqtisadi siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində dövlət tənzimlənməsi vasitələrinin rolunun qiymətləndirilməsi..... 79

Yadulla M.Y.

Firmanın istehsal məsrəfləri və mənfəət yeni baxış bucağında 89

Dadaşov E.R.

Bərpa oluna bilən enerji mənbələrinin tətbiqi biznes mühitinin müasir formalaşmasının bir metodu kimi 101

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Салимов К.Н. Использование данных интерпола в расследовании уголовных дел о торговле несовершеннолетних и малолетних детей	5
Курбанова Ф.И. Универсализация деятельности конвенционных органов в сфере защиты прав человека	26
Турабова С.Ф. Сущность правового акта	40
Яверзаде Я.Э. Основные направления развития национальных источников права	54

ФИЛОСОФИЯ

Микаилова Н.Э. К вопросу о духовном развитии личности в современном обществе	64
--	----

ЭКОНОМИКА

Асланов Г.Г. Оценить роль государственного регулирования в повышении эффективности экономической политики страны.....	79
Ядулла М.Я. Производственные издержки и прибыль фирмы с новой точки зрения	89
Дадашев Э.Р. Внедрение возобновляемых источников энергии, как один из методов современного формирования бизнес климата	101

CONTENTS

LAW

Salimov K.N.
Problems of searching for children abducted for the purpose
of sexual exploitation 5

Qurbanova F.I.
Universalization of activities of the treaty bodies in the field
of human rights protection..... 26

Turabova S.F.
Essence of a legal act..... 40

Yaverzade Ya.E.
The main directions of development national sources of law 54

PHILOSOPHY

Mikayilova N.E.
On the issue of spiritual development of the individual in modern society 64

ECONOMICS

Aslanov H.H.
Evaluate the role of state regulation in increasing
the effectiveness of economic policy of the country 79

Yadulla M.Ya.
Production costs and firm profits from a new perspective 89

Dadashev E.R.
Implementation of renewable energy sources as one
of the methods of modern formation of a business climate..... 101